

Oude muurschilderingen van de kerk te Bathmen in Overijssel

<https://hdl.handle.net/1874/234086>

OUDE MUURSCHILDINGEN
VAN DE KERK TE BATHMEN IN OVERIJSEL.

DOOR

C. L E E M A N S.

Uitgegeven door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.

(MET ELF PLATEN).

AMSTERDAM,
C. G. V A N D E R P O S T.
1872.

mm 10604

T
Bathmen
I

KUNSTHISTORISCH INSTITUUT
DER RIJKUNIVERSITEIT UTRECHT

VERHANDELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

ZEVENDE DEEL.

**AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1872.**

KUNSTHISTORISCH INSTITUUT
DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

GEDRUKT BIJ DE ROEVER-KRÖBER-BAKELS.

I N H O U D

VAN HET.

Z E V E N D E D E E L.

B. F. MATTHES, OVER DE BISSOES OF HEIDENSCHÉ PRIESTERS EN PRIESTERESSEN DER BOEGINEZEN.

L. A. J. W. SLOET, EEN ACTIO SPOLII VAN 1229 EN EENE INLEIDING IN ERFGROOND VAN 1243.

H. VAN HERWERDEN, STUDIA CRITICA IN POETAS SCENICOS GRAECORUM.

C. LEEMANS, OUDE MUURSCHILDINGEN VAN DE KERK TE BATHMEN IN OVERIJSEL.

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT UTRECHT

2994 073 5

fac

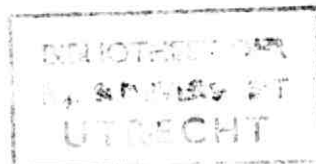
ACU 827

OUDE MUURSCHILDINGEN

VAN DE KERK TE BATHMEN IN OVERIJSEL.

DOOR

C. L E E M A N S.

Uitgegeven door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.

(MET ELF PLATEN).

AMSTERDAM,
C. G. V A N D E R P O S T.
1872.

V O O R R E D E.

Bij de werkzaamheden voor eene vergrooting van de kerk der Hervormde Gemeente te Bathmen waren, in het voorjaar van 1870, tegen den westelijken gevelwand eenige sporen van schilderwerk te voorschijn gekomen, waaroemtrent de predikant, de heer G. J. Rink, de goedheid had, bij schrijven van 25 April, aan den hoogleeraar Dr. W. Moll te Amsterdam berigt te geven. Dit berigt, door laatstgemelde medegedeeld aan de overige leden van de Commissie der Akademie voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst enz., noopte mij, als tusschentijds met de waarneming van de bemoeijingen der Commissie belast, tot eene persoonlijke kennismeming, waartoe ik mij in de tweede helft van Mei, bij gelegenheid dat ik van een ander aan de Commissie opgedragen onderzoek terugkeerde, naar Bathmen begaf. Tot mijne teleurstelling verkreeg ik daar de zekerheid, dat zoowel de gehalte van het aan den dag gekomen schilderwerk, als de toestand, waarin het zich op de sterk beschadigde, afbrokkelende en losgelaten kalkbepleistering aan den wand aanbood, schier alle aanspraak op belangstelling moesten doen afwijzen. Toch bleef het uitstapje niet geheel vruchteloos, daar het mij de gelegenheid verschafte tot naauwkeurige bezigtiging van een kerkgebouw, dat zoowel om zijnen hoogen ouderdom, als om de betrekkelijk weinige veranderingen, die het sedert zijne stichting had ondergaan, en in enkele bijzonderheden, die vooral den toren kenschetsten, wel de aandacht verdiende en voor de geschiedenis van onze oude vaderlandsche bouwkunst nuttige bijdragen leverde. Maar voor mijzelfen erlangde ik ook het voorrecht van persoonlijke kennismaking met den vriendelijken en gullen predikant, aan wiens goede, verlichte zorgen wij het vooral te danken hebben, dat de later gevolgde, zoo uitnemend zeldzame en rijke ontdekkingen niet onbekend gebleven zijn, en het kerkbestuur der gemeente maatregelen verordende, waardoor rader, opzettelijk onderzoek van deskundigen mogelijk,

en vooreerst althans de vernietiging van hoogstmerkwaardige kunstschaten verhoed werd.

Deze latere aanwinsten kwamen aan het licht, toen men bij den verderen loop der werkzaamheden, ook de wanden van het koor begonnen was te reinigen en te effenen, om die met het nieuwbouwd schip in verband te stellen en door het aanbrengen van eene nieuwe bepleistering en witsellaag, een gelijk aanzien te geven. Bij een schrijven van 17 Junij werd mij door den heer Rink berigt, dat in het koor sporen van schilderwerk zich hadden opgedaan, die, naar hem terstond was voorgekomen, van vrij wat betere gehalte en bewaring waren dan de vroegere aan den westelijken wand van de kerk, en dat zijn vriend, de heer L. L. Kleyn, een bekend kunstschilder, die, na een verblijf van vele jaren in Italië, thans zich bij zijne betrekkingen in het naburige Gorssel ophield, al zijne aandacht aan het onderwerp gewijd en zich met allen ijver aangegord had, om de ontdekkingen voort te zetten. Toen ik op den 23 Junij mijn bezoek in Bathmen herhaalde, vond ik een groot gedeelte van de koorwanden, door de onvermoeide zorgen van den heer Kleyn, van de bedekkende, hier en daar vrij dikke kalk- en witsellagen bevrijd, en drie verschillende groote tafereelen grootendeels ontbloot. In het vak van den zuidelijken muur, onmiddelijk aan het schip van de kerk aansluitende, meende ik, uit de toen nog slechts gedeeltelijk zichtbaar geworden gedeelten, de voorstelling van de geschiedenis der 10000 Martelaren te herkennen, eene meening, die, nadat ik de nog overige gedeelten van het tafereel in gemeenschap met den heer Kleyn, in den loop van dien dag te voorschijn had gebracht, volkomen bevestigd werd. Bij mijn vertrek maakte ik met den heer Kleyn de noodige afspraken voor de verdere voortzetting van den arbeid, en mogt ik de verzekering ontvangen van zijne bereidwilligheid, om van al de reeds ontdekte kunstwerken voor de Akademie-Commissie naauwkeurige doortrekken op doortrekpapier te vervaardigen. Ik moet het een groot voorrecht rekenen, dat een gelukkige zamenloop van omstandigheden eenen kunstenaar van bekende talenten en die in Italië liefde voor, en belangstelling in soortgelijke overblijfsels van oude kunstwerken had opgevat, in Bathmens omtrek had gevoerd, en deze zich hier wel voor de volvoering van eene taak wilde beschikbaar stellen, die met zulk een goed gevolg aan geene andere handen had kunnen opgedragen worden, en wier vervulling zonder hem welligt geheel en al achterwege had moeten blijven.

Nadat de doortrekken bij mij ontvangen waren, werden zij te Leiden onder mijn toezigt op een tiende der oorspronkelijke grootte verkleind, en die teekeningen nog eens aan den heer Kleyn overgemaakt, om haar met de oorspronkelijken, voorzoover die toen nog aanwezig waren, te vergelijken, en van twee der tafereelen: dat van de 10000 Martelaren en het daaraan belendende van de heilige Katharina en Geertruid, op de teekeningen de kleuren aan te brengen. Nadat ook deze arbeid volbragt was en de bladen met de doortrekken, die, na de vernietiging der oorspronkelijken, eene geheel eenige waarde verkregen, behoorlijk op doek bevestigd waren, zijn zij voor de Akademie bij hare Commissie in bewaring gesteld, en hebben een paar van de voornaamste tafereelen, in de vergadering der Letterkundige Afdeeling van 14 November 1870, gediend bij mijne mededeeling over onze muurschilderingen, later afgedrukt in de *Verlagen en mededeelingen der Letterkundige Afdeeling*, 2de reeks, Dl. I, blz. 515—518. In die vergadering gaf ik den wensch te kennen, dat de teekeningen met eenen toelichtenden tekst in het licht gegeven en algemeen verkrijgbaar gesteld mogten worden. Die wensch, door de Afdeelingsleden, Dr. Moll en Dr. Borret, ten sterkste ondersteund, vond bij de Afdeeling een gunstig gehoor, zoodat deze mij uitnoodigde tot het indienen van een plan voor de uitgaaf met eene begrooting der vereischte kosten. Een en ander had spoedig daarop plaats, en de Afdeeling droeg mij de eervolle taak op, om voor de uitgaaf in hare *Verhandelingen* en het bewerken van eenen toelichtenden tekst te zorgen¹. Ik hoop bij de vervulling van dien plicht het in mij gestelde vertrouwen niet teleurgesteld te hebben, en kan in ieder geval de verzekering geven, dat niets is verzuimd, waardoor de op steen gebragte teekeningen en doortrekken, die, naar ik meen, van de steendrukkerij van de heeren T. Hooiberg & Zn. alhier zeer gunstig getuigen, de meest mogelijke naauwkeurigheid konden erlangen, en eene getrouwe voorstelling leveren van de oude kunstwerken zelve.

Weinige dagen nadat ik in Junij mijn laatste bezoek te Bathmen had gebracht, begaf zich mijn vriend en ijverige bondgenoot voor de belangen der vaderlandsche kunstgeschiedenis, Jhr. Mr. Victor de Stuers, insgelijks naar de plaats der ontdekking, op welke door de berigten in de dagbladen en ook in de tusschen ons gevoerde briefwisseling, zijne aandacht gevestigd was

¹ *Jaarboek der Kon. Akad.* 1871, blz XXXVII, en het *Verlag van de Commissie voor de overblijfsels der oude vaderl. kunst* in hetzelfde Jaarboek, blz. 28—33.

geworden. Zij moest te meer zijne belangstelling wekken, daar door hem zelve in 1867, in eene oude gewezen kloosterkerk te Maastricht, een gelijk tafereel van de geschiedenis der 10000 Martelaren ontdekt, van de kalk bevrijd en met meer andere schilderijen, alle met de zekere opgaaf van het jaar 1537, naauwkeurig op doortrekpapier was overgebracht geworden. De heer de Stuers maakte van het Bathmensche tafereel eene vlugtige schets, en gaf in n°. 10 van *De Nederlandsche Spectator* een berigt omtrent de muurschilderingen; zijne schets werd door hem voor het *Album* van dat Tijdschrift afgestaan. Door de verspreiding van eenige afzonderlijke overdrukken, zoo van die teekening als van zijn berigt, heeft hij zeer veel toegebracht, om, vooral bij het kerkbestuur, de juiste waardeering van de oorspronkelijke schilderijen te bevorderen, en de pogingen te steunen van verschillende zijden, van den predikant den heer Rink, van den heer Kleyn, en van mij zelve te werk gesteld, om voorloopig althans en tot heden toe een paar van de best bewaarde en belangrijkste voorstellingen tegen vernietiging te behoeden en hare bedekking door eene hernieuwde overwitting tegen te houden. Die pogingen hebben ook eene krachtige hulp mogen ondervinden in een opstel van Dr. W. B. J. van Eyk, predikant der Hervormde Gemeente te Deventer, onder den titel van *Muurmonumenten in het kerkgebouw der Hervormde Gemeente te Bathmen*, in druk bekend gemaakt, in het *Jaarboekje voor de Nederl. Kerk* van H. M. C. van Oosterzee over 1870. Schiedam 1871, blz. 114 en volgg.

Ik mag en kan hier niet eindigen, zonder mijnen hartelijken dank te betuigen aan allen, wier welwillende medewerking mij in deze mogt te beurt vallen: aan Ds. Rink voor het vriendelijk onthaal in zijne gastvrije pastorij; den heer Kleyn voor tijd, moeite, arbeid en talent met liefde en zorg aan de zaak gewijd; het kerkbestuur van Bathmen, dat met zooveel bereidwilligheid de gelegenheid verschafte tot het onderzoek, het vervaardigen der doortrekken en verdere werkzaamheden; Mr. de Stuers voor de welwillende wijze, waarop hij mij zijne schetsen en teekeningen op de kerk te Bathmen betrekkelijk, en ook die van de Maastrichtsche muurschilderingen beschikbaar stelde, en aan mijne lieve vrienden sedert tal van jaren, mijne medeleden, Dr. W. Moll en Dr. Th. Borret, voor hunne belangstellende, belangrijke en nuttige opmerkingen, inlichtingen, aanwijzingen en hulpmiddelen, mij bij de volbrenging der mij opgedragen taak verstrekt.

Leiden, Augustus 1872.

C. LEEMANS.

OUDE MUURSCHILDINGEN VAN DE KERK TE BATHMEN IN OVERIJSSEL.

Het landelijk lief gelegen Overijselsche dorpje Bathmen, ofschoon niet ver verwijderd van den grooten rijksweg, die bij Deventer over den IJsel voerende, een aantal van gemeenten in het zuidelijke gedeelte van het Gewest met elkander en verder met Duitschland in verbinding brengt, behoort onder de plaatsen van ons vaderland, die als eenigszins afgelegen beschouwd kunnen worden, en daarom ook niet zoo algemeen bekend zijn, of zich in een levendig bezoek van vreemdelingen kunnen verheugen. Toch mag het, om zijn vriendelijke ligging, om menig eenvoudig schoon gezigtspunt dat het biedt, de nette, zindelijke woningen, die onregelmatig tusschen de akkers en weiden verspreid liggen, of onder het lommer der boomen wegschuilen, zich nevens menige, meer bekende zustergemeenten plaatsen en kan het de vergelijking met goeden uitslag doorstaan. De eenvoudige pastorie met haren smaakvol aangelegden en in veelkleurigen bloemendos getooiden tuin, op eenigen afstand het grijze, eerwaardige kerkgebouw met nabijgelegen dorpsschool, de nederige uitspanning, en, wat men daar ter plaatse niet zou verwachten, een winkelgebouw, dat, zoowel om zijne uiterlijke gedaante en zijnen omvang, als om de verscheidenheid en de gehalte zijner koopwaren, aan menige stad ten sieraad kon strekken, de uitmuntend onderhouden wegen en paden, dat alles en nog veel meer strekt, om bij den wandelaar eene regt aangename herinnering achter te laten. En dit te meer, wanneer wij bedenken, hoe de vlijt der bewoners sedert vroegere eeuwen, uit eene door vruchtbaarheid niet bijzonder gekenmerkte streek, thans nog met den algemeenen naam van Bathmensche heide onderscheiden, bloeiende en betrekkelijk weelderige landouwen heeft weten te herscheppen, en den bodem tot eene bron van welvaart en

bloei te maken, die den arbeid en de moeite van den ijverigen landman met wel verdiende vruchten beloont.

Tot dien gunstigen staat heeft de onmiddellijke nabijheid van de Schipbeek vrij wat medegewerkt. In de tweede helft van de veertiende eeuw, zou eene kleine beek, de Hoenepe of Hunnepe geheeten en die het erf besproeide, waarop ruim eene eeuw vroeger door de moeder van Gerhard Graaf van Gelder, een klooster voor adellijke jonkvrouwen, van Maria-Ter Horst op de Hoenepe was gesticht, uitgegraven en verbreed zijn geworden. Zeker wel met het doel om de ontginning en bebouwing der omliggende gronden te bevorderen, en tevens het vervoer van de veldvruchten naar het op een half uur afstands gelegen Deventer gemakkelijk te maken. Waarschijnlijk toch had die Hunneperbeek haren uitloop in den IJsel. Op het eind der veertiende eeuw vormden die van Deventer het plan om het kanaal oostwaarts tot Arkelstein, het in 1560 door den Utrechtschen bisschop Jan van Arkel, op de Geldersche grenzen gestichte slot, voort te zetten. Waarschijnlijk maakte men zich daarbij kleinere beekjes of waterspranken ten nutte, die uit het zuidelijke gedeelte van het Oversticht ontsprongen. In den aanvang van de vijftiende eeuw werd eene verbreding van de Schipbeek tusschen Diepenheim en Holten ondernomen, en spoedig daarop in 1404 de vaart van eerstgemelde plaats tot Deventer voltooid, zoodat de aangrenzende gemeenten in een regtstreeksche verbinding met den IJsel kwamen. In 1422 eindelijk werd het eigenlijke doel bereikt en de Schipbeek ten zuiden van Diepenheim met de Regge, oudtijds Recla, vereenigd. Die verbinding was van groot belang, zoowel voor Deventer als voor de andere plaatsen aan de Schipbeek grenzende of in de nabijheid gelegen, daar zij niet alleen tot de Regge, maar ook tot de Overijselsche Vecht en naar Zwolle den toegang openstelde, langs een korteren en meer veiligen vaart, dan die de IJsel kon aanbieden. De riviertjes, de Vecht en de Regge deden tot het onderlinge verkeer belangrijke diensten. In 1404 verleende de bisschop van Utrecht, Frederik van Blankenheim, aan die van Zwolle het voortdurend regt van vrije vaart op beide, tot vervoer en slijting hunner waren. Geen wonder dat Zwolle en andere plaatsen langs de Vecht, de zoo even genoemde verbinding van de Schipbeek met de Regge voor hunne eigen belangen niet voordeelig konden achten, en dat die van Deventer, bij hunne sedert jaren te werk gestelde pogingen, om de Schipbeek, die eerst na de genoemde verbinding met dien naam schijnt onderscheiden te zijn, te verbreedden, uit te diepen en voor de

scheepvaart beter geschikt te maken, vrij wat tegenkating en bezwaren ontmoetten; totdat koning Filips in 1576 hun in dit opzigt onbelemmerde vrijheid toekende, te gelijk met het regt van schouw, waarbij de schout van Bathmen, voorzoover het zijne gemeente betrof, als Heemraad zitting had. Dat het genot van de vaart op de Schipbeek van zeer grooten en heilzamen invloed op den bloei dier gemeente moet geweest zijn, behoeft geen betoog; wij mogen het daarom ook niet onwaarschijnlijk achten, dat Bathmen sedert het begin der vijftiende eeuw zijne welvaart en aanzien vrij wat heeft zien toenemen. Toen kon het reeds onder de oudere gemeenten van het Oversticht gerangschikt worden, maar het wordt reeds vroeger, in eene oorkonde van 1355¹ met zijnen tegenwoordigen naam vermeld, en zal zijnen oorsprong wel tot een verder verleden kunnen terugbrengen, al mogen de thans overgebleven of bekend geworden bescheiden ons dienaangaande in de onzekerheid laten.

Bij het ontbreken dier oudere oorkonden of van andere schriftelijke berigten, vragen wij naar andere getuigen, die ons omtrent die vroegere eeuwen eenigermate zouden kunnen inlichten, en dan vestigt zich onze blik op het nederige, eenvoudige kerkgebouw en zijnen eerwaardigen toren, die ons met eenige waarschijnlijkheid tot in de dertiende eeuw, en misschien wel tot ruim eene eeuw vroeger dan de zoo even genoemde oorkonde terugvoeren. Beschouwen wij die gebouwen wat nader, en trachten wij ons hen voor te stellen in den toestand, waarin zij zich nog op het einde van 1869 bevonden, toen men met de afbraak voor eene voorgenomen en sedert ook volbrachte verbouwing nog geen aanvang had gemaakt.

De kerk is van den gewonen vorm uit het eerste tijdperk van den spitsbogenstijl, een langwerpig vierkant, met een nog al lang doch eenigszins minder breed koor, dat met eenen halven zeshoek gesloten wordt. Vorm en afmetingen van dat koor, vergeleken met die van het schip, geven wel eenigen grond om te onderstellen, dat dit laatste het oudste en oorspronkelijke gedeelte van den bouw was, en het tegenwoordige koor eenigen tijd later, misschien wel ter vervanging van een kleiner koor aan het hoofdgebouw toegevoegd is geworden.

Het schip had binnen eene lengte van 15.5 bij eene breedte van 8.4 M.;

¹ *Kerkelijk en wereldlijk Deventer*, I, 130.

de muren hadden eene dikte van 8 dM, behalve aan den westelijken gevel, die eene dikte heeft van 1.7 M. Het koor, binnen lang 12.8 M., is 7.1 M. breed, dus 1.3 M. minder dan het schip. Aan de buitenzijde werden de muren van het koor, dat aanmerkelijk hooger is dan het schip, gesteund door tien beren of schraagpijlers van den gewonen vorm, aan het benedenste gedeelte metende 4 bij 0.8 M., het bovengedeelte in evenredigheid minder zwaar; aan den noordelijken en den zuidelijken muur twee beren, een bij de aansluiting aan het schip en een op elken der hoeken van de koorluiting.

Het schip ontving zijn licht uit vier vensters, die, met den puntboog gesloten, tweemaal de breedte tot hoogte hadden, twee in elken der beide zijmuren. In het koor waren vijf vensters: twee in de zijvakken der koorluiting, waarvan het noordelijke ter halver hoogte digtgemetseld, twee in de onmiddellijk westwaarts volgende vakken aan de zuidzijde, beide insgelijks ter halver hoogte digtgemetseld, en een aan de noordzijde, onmiddellijk nevens de koorluiting, evenzoo digtgemetseld.

Het laatste vak westelijk in den zuidelijken muur, en de twee laatste insgelijks westwaarts in den noordelijken muur waren, zoo zij eenmaal aanwezig zijn geweest, geheel digtgemetseld, of van den aanvang als ondiepe nissen of kasementen bewerkt.

De gewelven van het koor bestonden en bestaan nog, uit drie gewelvselden; het eerste aan het schip aansluitende is, even als het tweede daaraan oostwaarts volgende, door twee graatribben in vier gewelsvakken verdeeld; het derde heeft zes gewelsvakken, die door even zoovele tersteekribben gescheiden worden. De langs de wanden naar beneden loopende ribben rusten op kraagsteenen, die ruw in den vorm van een menschenmasker uitgehouwen zijn. Zie Pl. I, boven het tafereel der beide heilige maagden. Tegen den noordelijken koormuur was, tusschen den eersten en den derden beer, van het schip af gerekend, in lateren tijd een gebouwtje opgetrokken, dat met het koor in geen gemeenschap stond. In het oostelijke middelvak van het koor bevindt zich een ingang, die insgelijks van lateren tijd dagteekent en waarboven het orgel aangebragt is.

Een andere ingang bevond zich in het midden van den noordelijken, een derde in het midden van den zuidelijken muur van het schip, dat verder ook nog, aan den westelijken gevel onder den toren door, toegankelijk was geweest.

De niet zeer hooge, vierkante toren, welks oostelijke en westelijke muren,

aan de buitenzijde 5.7, de beide andere 6 M. meten, bij eene dikte der muren van 9 dM., is voor drie verdiepingen aangelegd en gedekt met een zadeldak tusschen twee puntgevels. In den westelijken gevel der kerk is hij tot op de helft van diens dikte ingebouwd. De ingang bevindt zich aan de westzijde, heeft eene wijdte van 1.5 M., en is in eene met puntboog gedekte nis geplaatst, die bijna tot aan de eerste verdieping reikt. Eene gelijke, maar lagere nis omvat den doorgang in den oostelijken torenmuur naar de kerk. De deurposten van dien doorgang zijn van gehouwen steen, de zijposten hebben aan het boveinde eenen beuling, loopen dan nog een weinig opwaarts en worden gedekt met eenen uitspringenden, vierkanten band, waarop de eenigszins flauw gebogen dwarspost rust. Langs den bovenrand van den toren loopt, onmiddellijk onder eene zeer eenvoudige lijst, een randje van blokken, door haaks voorspringende, partijsche steenen gevormd; lager, op tweederden van de geheele hoogte, ligt, als afscheiding tusschen de middelste en de bovenste verdieping, onder eene dergelijke lijst, een randje van overhoeks vooruitspringende, partijsche steenlagen bewerkt.

De steenen zijn de zoogenaamde reuzenmoppen, waaronder vele van 27 tot 29 bij 13.5 cM. en 6.5 cM. dikte, in staand verband opgemetseld, vrij regelmatig, doch niet onder den draad. Een en ander geldt zoowel voor den toren als voor de kerk zelve.

Bij de vergrooting, die, om aan de behoefte der kerkgangers te voldoen, onvermijdelijk was geworden, besloot het kerkbestuur de beide zijmuren van het schip te laten afbreken, die door zuilen te vervangen, en door aanbouw van twee zijschepen, die ruimte uit te breiden. Hierbij werd de oude bouwstijl zoo naauwkeurig mogelijk in het oog gehouden. Het koor bleef onveranderd, wat zijnen vorm en zijne eenvoudige, bouwkunstige versierselen aangaat; maar de wanden, wier oppervlakten door scheuren, inwatering en andere oorzaken hier en daar veel geleden en een zeer onaanzienlijk voorkomen verkregen hadden, eischten, evenzeer als de overige die in het schip van de kerk waren behouden gebleven, eene geheele herstelling, waarbij de bepleistering met de daarop meermalen aangebrachte witsellagen, geheel of gedeeltelijk weggenomen en hernieuwd moesten worden. Op eene plek aan den westelijken wand van het schip, waar de predikstoel geplaatst was geweest, was, achter eene betimmering met beschotwerk het bij- on overwitten niet geschied, en waren de zeer beschadigde en grootendeels onherkenbare sporen van eene vroegere schildering te voorschijn gekomen. In het koor

werd het aanwezen van de allermerkwaardigste tafereelen, waarmede de wanden in vroegere tijden geprikt hadden, ontdekt, toen men hier en daar tot onderzoek naar den toestand der muren en de beste wijze van voorziening en herstel, eenen aanvang had gemaakt met het losmaken en afschilferen der witsellaag. Of aan de zijwanden van het schip ook schilderwerk aanwezig is geweest, bleef onzeker; men verzekerde ons echter, dat bij het afbreken er zich geene sporen van hadden opgedaan, en het is niet waarschijnlijk, dat, in het tegenovergestelde geval, de overblijfsels, ook al waren zij niet talrijk of van grooten omvang, aan de aandacht van de werklieden, den predikant of de leden van het kerkbestuur, die van den aanvang af alles met zooveel belangstelling nagingen en behartigden, zouden ontsnapt zijn.

Van het schilderwerk tegen den westelijken kerkwand, hoe beschadigd ook, waren nog hier en daar genoegzame sporen overgebleven, om daarin eene gewone voorstelling van het Laatste Oordeel te kunnen herkennen, alles ruw van bewerking, in zwarte en roode omtrekken, en met geel-bruine, zwarte en roode, meestal gelijke kleuren geschilderd.

In het midden Christus met de lichtschijf, in rood overkleed, de armen onbedekt, van den mond naar de regterzijde een palmtak, naar de linkerzijde een zwaard uitgaande. Beneden, op aarde verrijzen de dooden uit hunne graven; regts de gezaligden, waaronder een met eene kroon op het hoofd; links de veroordeelden, waaronder eenige duivels met naar voren omgebogen horens, de verrezenen naar den vuurpoel drijvende. Nog was aan de regterzijde een knielende persoon met lichtschijf afgebeeld, de handen tot Christus opheffende.

Gedeeltelijk over, of misschien wel onder dit schilderwerk (met zekerheid was dit niet meer uit te maken) waren twee rosetten aangebragt, welke buitenomtrek gevormd was door twee cirkelomtrekken uit hetzelfde middelpunt getrokken, het hart of het middelste gedeelte door eenen gelijken kleineren cirkel om hetzelfde middelpunt, en vijf aan elkander sluitende toten bevattende; tusschen dien middelsten en den tweeden cirkel, op gelijke afstanden eenige kromme lijnen. Tot welk doel en met welke beteekenis die rosetten zich daar bevinden, is ons duister. Onder de versieringen van het tijdperk der middeleeuwen, ofschoon nog vrij wat vóór den tijd, waartoe wij de Bathmensche kerk en vooral de bedoelde rosetten zouden durven brengen, mogen welligt een tweetal vergeleken worden, die naar eene teekening van Ch. Texier in de *Revue archéologique*, Vol. I, 1844, pl. V en

VII (vergel. tekst blzz. 521, 522 en 524) zijn bekend gemaakt. De eerste, op eenen steenen sarkophaag te Kutaya in Klein-Azië, die tot het laatste vierde gedeelte der elfde eeuw wordt gebragt, bestaat uit een Grieksch kruis, bedekt met zes in elkander verbonden cirkels. De andere, op eenen sarkophaag in het dorp Nymphii bij Smyrna, uit de tweede helft der twaalfde eeuw, is zamengesteld uit eenen cirkel, waarin door vier door het middelpunt loopende en elkander aan hunne uiteinden bij den omtrek van den cirkel rakende halfcirkels, eene vierbladerige figuur gevormd wordt.

De toestand van al het schilderwerk tegen den westelijken wand verzette zich tegen elke poging tot het vervaardigen van doortrekken; bij de minste aanraking lieten de kalkschilfers los, en verdween de oppervlakte in kruimels en stof. Ook voor het vervaardigen van eene eenigszins bruikbare schets, leverden de telkens afgebroken omtrekken en de ontelbare gapingen onoverkomelijke beletselen.

Verlaten wij dus deze onaanzienlijke overblijfselen, om onze aandacht opzettelijk en naauwkeurig te wijden aan de hoogstbelangrijke en zeldzame kunststukken, die op de wanden in het koor, na zoolang onder het lijkkleed van menigvuldige witsellagen verborgen, maar daardoor ook tegen geheelen ondergang behoed gebleven te zijn, bij den verbouw der kerk aan den dag zijn gebragt, en die ons thans in naauwkeurige teekeningen, gedeeltelijk ook in omtrekken in oorspronkelijke grootte voorliggen.

Het eerste, op Pl. I, op een tiende der oorspronkelijke grootte afgebeeld, bevindt zich tegen den zuidelijken koorwand, in het vak, dat zich onmiddellijk aan het schip aansluit, en heeft eene hoogte in het midden van 6.87, bij eene breedte van 3.50 M.; het zou dus eene oppervlakte van ruim 24 □ M. beslaan, indien niet ruim 2 □ M. moesten afgetrokken worden voor het bovengedeelte van het vak, dat met eenen puntboog gesloten wordt, en nog ruim 1.5 □ M., die aan het benedengedeelte door een, van het aansluitende vak op het thans behandelde, inspringende tafereel (waarover straks nader) ingenomen worden. Er blijft dus voor het door ons thans behandelde eene beschilderde oppervlakte van ruim 20 □ M. over.

Geheel boven, tusschen, en gedragen door de wolken, waarachter rondom lichtstralen uitschieten, zien wij Christus en Maria ten halven lijve afgebeeld, met de handen de vier tippen houdende van een groot laken, waarin elf geheel naakte personen gedragen worden; sommige hunner met eerbiedig zamengevouwen handen. Beide hoofdpersonen dragen eene kroon en zijn

onderscheiden door de lichtschijf achter hunne hoofden. Die lichtschijven zijn rood gekleurd met eenen breeden, gelen rand. Eenigszins opmerkelijk is dat in die van Christus het kruis ontbreekt, dat bij uitsluiting aan de afbeeldingen van God den Vader, Christus en den Heiligen Geest wordt toegekend. Christus heeft eenen niet zeer langen baard en tot op de schouders afdalend hoofdhaar. Over een rood onderkleed met lange breede mouwen is een wijde, witte mantel met goudgelen kraag en eenen gouden knop, vóór op de borst vastgemaakt. Maria heeft insgelijks, over haar ruim, rood onderkleed met lange en wijde mouwen en met eenen sierlijken rand om de opening bij den hals omboord, eenen langen, wijden, witten mantel; hare lange, geelblonde haarlokken hangen ter wederzijde tot aan het middel naar beneden. Zie de hoofden op platen II en III, en eenige der hoofden van de in het laken gedragen personen op plaat IV. Twee engelen, de een regts¹ op eene tweemalen gebogen, de andere links op eene lange, regte bazuin blazende, met lange, blonde lokken en in wijde, witte kleederen met lange mouwen gekleed, komen uit de wolken te voorschijn. Elk hunner draagt boven op het hoofd een klein geel kruis, dat bij den eenen, links, op elken der drie armen nog van een dwarsbalkje voorzien is.

Het overige van het tafereel verplaatst ons op de aarde, en wel op en langs de helling van eenen hoogen berg, op welks top eene groote stad met aanzienlijke kerken, versterkte torens, ringmuren en poorten zich vertoont. Eene poort voert buiten den ringmuur naar eene ruimte daarvoor, die wederom door eenen tweeden buitensten ringmuur is afgesloten. De muren zijn van kanteelen, enkele ook van schietgaten voorzien. Hetzelfde is het geval met de bovenborstweringen van enkele, zelfs van kerkgebouwen in de stad, bij de arkeltorentjes van eenen grooten toren, en op de borstweringen der poortgebouwen. De hoofdingangen van poorten, kerken en andere openbare gebouwen zijn, even als de vensters, met rondbogen gedekt; de vensters van bijzondere woningen veelal langwerpig vierkante kruisramen met buitenblinden. De daken met leijen gedekt hebben den gewonen zadelvorm, bij openbare gebouwen ontmoeten wij ook koepeldaken. De gevels zijn de gewone puntgevels, sommige met onversierde, regte lijsten, andere met trappen

¹ Wij bedoelen met regts de rechterzijde, met links de linkerzijde der tafereelen, wanneer althans geene nadere bepaling gegeven wordt.

of staggen. Een paar bijzondere woningen bereiken eene aanzienlijke hoogte van vier of vijf verdiepingen. De hoofdtoren van een der kerkgebouwen schijnt met een grondplan van zestien gelijke zijden, althans wat zijn bovengedeelte betreft, opgetrokken te zijn; drie der zijden van elke der vier hoofdzijden hebben puntgevels, de vier op de hoeken eindigen in pijnakels; soortgelijke pijnakels, doch langs de kanten der koepels met hogels versierd, vinden wij rondom de middelspits van het kloktorentje op het dak van eene andere kerk. Op de gevelpunten van een paar der stadspoorten zijn windvanen geplaatst. De ringmuren zijn van groote, gehouwen steenen zamengesteld, de huizen van baksteen opgemetseld, even als een der poortgebouwen, zoo als de roode tint schijnt aan te wijzen. Of de geelachtige tinten aan eene andere soort van steenen, b. v. tras- of mergelsteenen moeten doen denken, is, althans voor de gebouwen in de stad, niet te beslissen. Welligt werden die bruin-gele tinten door den schilder gebezigd om de duidelijkheid te bevorderen. De daken, zoo van de kerken als van de torenspitsen en van de woningen, toonden thans geene kleuren meer, maar zullen wel met eenen lichtblauwen tint onderscheiden geweest zijn.

Aan den voet der ringmuren is overal aan de buitenzijde eene strook van den grond digt met boomen bezet.

Uit eene poort, die van het binnengedeelte van de stad naar eene, door eenen tweeden ringmuur omsloten, open ruimte voert, worden tien, op eenen lendendoek na, geheel naakte mannen met zamengebonden handen, door eenen dienaar, die hier kennelijk met eenig gezag bekleed is, naar buiten geleid, een elfde gevangene is aan de overige reeds eenige schreden vooruitgetreden. Drie andere dienaars werpen eenige gevangenen over den buitensten ringmuur naar beneden, waar zij op de reusachtige doornenstruiken vallen, die over de geheele helling van den berg tot aan den voet, digt op elkander uit den grond verrijzen, en wier monsterachtig groote, scherpe doornen de lichamen der ongelukkigen op verschillende plaatsen doorboren. Een viertal dienaars of beulen aan den voet van den berg slaan met groote houten hamers de gepijnigden nog dieper in die doornen. Een eindwegs buiten de stad op eene kleinere hoogte van de berghelling, regts van eenen weg die uit de buitenste stadspoort naar beneden voert, zijn drie, van ruwe boomstammen vervaardigde kruizen opgericht, waaraan vier, insgelijks op den lendendoek na, geheel naakte mannen, tegen een der kruizen twee mannen met de ruggen naar elkander, opgehangen zijn; een vierde kruis

wordt met den daarop gebonden man door een drietal beulen met staken overeind gezet; een vierde dienaar heeft met zijne spade den kuil gegraven, waarin het kruis geplaatst moet worden, en houdt zich gereed, om alsdan den kuil weder digt te werpen. Regts, aan de andere zijde van het tafereel, ligt een geestelijke, in bisschoppelijk gewaad, het hoofd met den mijter gedekt en door de heiligenschijf onderscheiden, met op de borst zaamgevouwen handen, op den grond uitgestrekt. Een aan zijne linkerzijde staande beul is bezig om het linkeroog van den lijder met eene groote drillboor uit te boren. De kleeding bestaat in een tot op de voeten afhangend, wit geplooid gewaad, daarover een korter, doch welks benedenrand en spleten met gouden, althans geelkleurige banden geboord zijn, en uit eenen rooden mantel met goud gewerkt halsboord.

Van de beulen zijn de meeste, voor zoover hunne afbeeldingen nog duidelijk genoeg bewaard gebleven waren, met bruine, groene of witte, vrij naauw sluitende wambuizen met lange mouwen en korte panden gekleed, en naauw sluitende broeken. Een hunner, met den grooten houten hamer gewapend, schijnt zijn wambuis afgelegd te hebben, waardoor een hemdrok zichtbaar wordt. Een andere, die met de spade bij het kruis, draagt evenals de laatstgemelde, lage, puntige schoenen; een drietal, de eene bij hetzelfde kruis, de andere geheel onder aan het tafereel, de derde bij den bisschop, dragen laarzen, die het geheele onderbeen bedekken en naar boven zeer wijd uitloopen. Hunne hoofddeksels zijn eenigszins bolronde hoeden, met breeden omgeslagen rand; waar bij den eenen de rand, bij den anderen daarentegen de bol ontbreekt, of ook de bol eenen zeer vreemden vorm heeft aangenomen, zooals bij den man met den hamer aan den linker benedenhoek van het tafereel, moet dit waarschijnlijk aan beschadiging van het oorspronkelijk worden toegeschreven. Op plaat VI zijn, onder de merken *e*, *f* en *g*, de hoofden van den beul des bisschops en van twee links van hem op de doornen geworpen lijders, onder *h* en *i* van eenen anderen dier lijders en van eenen dienaar met zijnen hamer, in oorspronkelijke grootte afgebeeld.

Begeven wij ons thans wederom hooger op den berg, nabij de buitenste stadspoort regts, om de zich daar bevindende grootere groep van zeven personen in oogenschouw te nemen.

Dan trekt het eerst de voorste persoon, in prachtig gewaad met den keizerskroon op het hoofd, onze aandacht. Een eerwaardige baard siert zijne kin. Hij is gekleed in eenen bruinkleurigen, waarschijnlijk fluweelen jas met

wijde, tot aan de handen reikende mouwen, om het middel digt sluitende, en met tot op de knieën afdalende panden; mouwen, boorden en de benedenrand van het kleed, evenzoo de insnijding op zijde, zijn met hermelijnbont omboord. Eene naauw sluitende broek bedekt het benedengedeelte van het ligchaam tot op de voeten, waaraan hij lage schoenen met zeer lange spitse punten of snavels en daaronder, eene soort van houten zolen van gelijken spitsnaveligen vorm draagt. Zijne houding en gebaren schijnen te kennen te geven, dat hij, in overleg met de hem vergezellende personen, zijne bevelen rigt tot de dienaars, die de straoefeningen volbrengen. Enkelen uit den keizerlijken stoet zijn met elkander in gesprek, een hunner regts legt, even als een ander links van den keizer, vertrouwelijk de hand op diens schouder; eerstgemelde heeft zijnen hoed van het hoofd genomen, en rigt zich in gesprek tot den keizer. Allen zijn gekleed, voor zoover dit zichtbaar is, in om het middel digtgebonden korte, of ook langere en loshangende rokken, jacquettes, bij eenen uit het gevolg onmiddellijk achter den keizer, aan den benedenkant met eenen, breedten hermelijnen rand omboord. Een hunner draagt over zulk eenen rok, eenen tot op de knieën ahangenden mantel. Naauw sluitende broeken, welker pijpen het geheele been en den voet bedekken, lange, zeer spits uitlopende schoenen, en tot hoofdbedekking rond, of eenigszins kegelvormig toeloope de hoeden met ronden rand voltooijen de kleeding. De hoeden schijnen van eene stof vervaardigd, die zich gemakkelijk liet vouwen, zoodat de bol twee of drie breede plooijen toonde. De vorm van de hoofdbedekking van den man regts van den keizer, is zeer vreemd en heeft wel iets van den myter, waarmede echter de verdere kleeding in regelrechte tegenspraak zou staan. Waarschijnlijk is hier de beschadiging van het oorspronkelijk een beletsel geweest tegen het behoorlijk herkennen der omtrekken. Hetzelfde is eenigermate toepasselijk op den nog meer regts staanden man, met het groene jacquet; het heeft het aanzien, als was zijn hoofd met eenen doek gedekt, waarvan een gedeelte langs en over rug en schouders afhangt. Wij meenen echter ook hij hem eenen hoed van den aan de overige gelijken vorm te mogen aannemen. Pl. V levert ons de hoofden van den keizer en van drie zijner volgelingen in oorspronkelijke grootte.

Ten slotte moeten wij nog op twee personen wijzen, die, ofschoon aan de voorgestelde handelingen geheel vreemd, toch bij de handelende personen eene plaats hebben erlangd. Op de linkerzijde van het tafereel, even boven den heuvel waar de kruisiging geschiedt, ligt, tegen de berghelling op een

laag, langwerpig bankje, welks voorzijde met eene drieglopige opening versierd is, een ridder geknielt, blootshoofds, de handen in biddende houding tot voor de borst opgeheven. Van zijne kleeding is, behalve van den wapenrok (?) de naauw sluitende broek, en den over den regterschouder afhangenden mantel, niets meer te onderscheiden. Het nog kenbaar gebleven beneden-gedeelte van den degen, doet ons aan eenen ridder, in ieder geval aan eenen krijger denken; welligt zijn regts van hem, nevens het bankje, nog de sporen van den helm met bijbehorende versieringen overgebleven. Hij heeft dan dien helm vóór zijn gebed afgenomen en nevens zich op den grond gezet. Tegenover hem aan de regterzijde, doch een weinig lager, tusschen de doornenstruiken en in de onmiddelijke nabijheid van eenen daar op geworpen lijder, knielt eene vrouw, geheel in het zwart gekleed, met zwarte kap en ter wederzijde van het aangezicht, over de schouders afhangenden sluijer, insgelijks met de handen in biddende houding. Beiden staan klaarblijkelijk in onafscheidbaar verband, en wij mogen hen zonder vrees voor veel tegenspraak, als de personen beschouwen, die op hunne kosten het schilderwerk deden vervaardigen en aan de kerk ten geschenke wijdden.

Ook toen nog slechts eenige gedeelten van het tafereel aan den dag waren gekomen, was het ons niet twijfelachtig, dat wij hier eene zeer uitvoerige voorstelling van de geschiedenis der «tienduizend Martelaren» vóór ons hadden, met zeer veel wijziging in bijzonderheden, doch wat de hoofdzaak betreft in vele opzigten overeenkomende met de muurschildering van hetzelfde onderwerp, eenige jaren geleden door Jhr. Mr. Victor de Stuers te Maastricht in de gewezen kerk van het voormalige Dominikanen klooster ontdekt, zooveel mogelijk in hare resten van de bedekkende witsellaag gezuiverd en afgeteekend, en door ons vermeld in het Jaarverslag der *Commissie voor de overblijfsels der oude vaderlandsche kunst*, 1867—1868, *Jaarboek*, 1868 blz. CIV—CVI ¹.

Het verhaal van het gebeurde met de 10000 Martelaren wordt in de *Acta Sanctorum* op den 22 Juny medegedeeld ², naar eene Latijnsche vertaling, zoo het heet door eenen Anastasius of Athanasius, bibliothecaris van den apostolischen stoel, volgens eenen oorspronkelijken, Griekschen tekst vervaardigd. Het luidt, in het kort, als volgt:

¹ Zie ook *Verslagen en mededeelingen der Letterk. Afd.* 1868, XI Dl. blzz. 166—168.

² In de *Acta Sanctorum*, ed. Antv. 1707 Junii T. IV, die vigesima secunda, cf. 175 en volg.

Onder de regeering van de Romeinsche keizers Hadrianus en Antoninus waren de Gadarenen en Euphratensers in opstand gekomen. De keizers trokken tegen den vijand op met een leger van 9000 krijgslieden, doch bij de nadering van de opstandelingen, wier aantal op 100000 man werd begroot, verloren zij den moed, togen met slechts een zevental der hunnen op de vlugt en lieten hun leger in den steek. Het gevaar voor de verlatenen werd dringend, bij hunne goden vonden zij geen hulp, en radeloosheid vervulde aller gemoederen, toen plotseling een engel in de gedaante van eenen jongeling zich in hun midden vertoonde, hun moed insprak en verzekerde dat, zoo zij den naam van Christus aanriepen en zich tot het Christendom bekeeren wilden, de redding niet zou uitblijven. Aan die aanmaning geven zij gehoor, met vernieuwden moed werpen zij zich op den overmagtigen vijand, dien zij weldra geheel en al op de vlugt jagen. De jongeling voert hen na de verkregen overwinning naar den berg Ararat, waar zij door hem, of volgens een ander berigt, door zeven uit den hemel nedergedaalde engelen, onderwezen en gedoopt worden.

De keizers van dezen afval van de vaderlandsche goden onderrigt, roepen vijf koningen: Sapor, Maximus, Hadrianus, Tiberianus en Maximianus op, om de Romeinsche krijgsmagt met hunne legers te versterken, brengen met hen, binnen dertig dagen, nadat het bekeerde legioen op den berg gekomen was, eene magt van vijf millioen strijders bijeen en voeren die tegen de uitgewekenen aan. Behalve de opgenoemde koningen bevonden zich in het verbonden leger tien praefecti, vijftig patricii, comites en magistri militum en tweehonderd tribuni. Onder de uitgewekenen worden afzonderlijk genoemd: Achatius, (Acatius of Acacius), de Primicerius of opperbevelhebber, Eliades, de Dux of bevelhebber, Speucippus, een van de vijf comites of onderbevelhebbers, Theodorus, een der vier magistri militum, die het stamboek van het leger hielden, Carterius en Pharetrius de campi doctores of drilmeesters, Minas de signifer of standaarddrager, en Drachorius de broeder van Achatius en Eliades; bovendien worden, zonder aanduiding van de namen nog vermeld, negen tribuni, elf principes, en twintig domestici en cornicularii.

Dat voor het bekeerde legioen tegen zulk eene overmagt aan geen tegenstand te denken viel, sprak wel van zelf. Zijne bevelhebbers en manschappen waren er dan ook door de hemelsche afgezanten op voorbereid, dat zij als martelaars de kroon der eeuwige heerlijkheid zouden beërven, na op dezelfde wijze als Christus gepijnigd en ter dood gebragt te zijn. Aan alle pogingen

der Romeinsche keizers, om hen tot het heidendom en het offeren aan de oude goden terug te brengen, bieden zij standvastigen wederstand, en daar bedreigingen niet baten, gelast Hadrianus hen te steenigen. Maar de steenen treffen hen niet, zij vliegen terug in de aangezigten der beulen. Antoninus wil hen doen geeselen, maar terstond verdorren de handen van hen, die de straoefening zullen volbrengen. Deze wonderbare bescherming stemt echter de keizers niet tot zachtmoedigheid, maar brengt toch op een duizendtal uit het leger van Maximianus, eenen der bondgenooten der keizers, zulk eene overweldigende uitwerking teweeg, dat zij met hunnen aanvoerder Theodorus zich bij de negenduizend scharen, en in dier lot verklaren te willen deelen, zoodat nu de geheele schaar van geloovigen tot tienduizend is aangegroeid.

Maximianus, door dien afval uit de door hem aangevoerde hulpbenden in woede ontstoken, geeft daarop bevel tot het vervaardigen van zeer scherpe driezijdige spijkers (voetangels met drie punten), laat die over eenen afstand van dertig stadiën verspreiden, en dwingt het bekeerde legioen dien weg met bloote voeten te betreden; maar zoodra het aan dien last zal voldoen, verschijnen engelen, die vooruitgaande de voetangels uit den grond rukken en op eenen hoop op elkander werpen.

Nieuwe pijnigingen worden toegepast, doornenkroonen den martelaren op het hoofd gedrukt, hunne zijden met scherpgepunte rietstaven doorstoken, en in dien toestand worden zij tweemaal door de geheele stad onder geeselslagen rondgevoerd en tot het keizerlijk paleis gebracht. Eindelijk worden zij aan palen gebonden, die tusschen de steenen van den rotsachtigen berg bevestigd zijn, en door twintigduizend beulen op den berg Ararat gekruisigd. Dit geschiedde op het derde uur. Op het zesde uur beefde de aarde, werden de rotsen vaneengespleten, werd de zon verduisterd, rigtten de martelaren hunne laatste gebeden tot God, en verzochten daarbij onderscheidene gunsten en voorregten voor hen, die hunne nagedachtenis in lateren tijd behoorlijk vereeren zouden. Aan die bede wordt door eene stem uit den hemel verhooring toegezegd. Zij geven den geest, en tegen het negende uur worden hunne zielen naar de hemelsche paleizen overgebracht en hunne stoffelijke overblijfselen door de engelen zelve behoorlijk begraven.

Dit is de hoofdzakelijke inhoud van het verhaal, zoo als het door den Latijnschen vertaler uit het Grieksch heet overgezet te zijn.

Minder omstandig en met eenige kleine afwijkingen vinden wij het ver-

haal in de *Aurea legenda* door Jacobus a Voragine bijeengebragt ¹, later daaruit, met eene vrije vertaling, overgenomen in de, omtrent den aanvang der vijftiende eeuw vervaardigde en sedert in onderscheidene uitgaven in druk algemeen ingevoerde verzameling van levens van heiligen enz., onder den naam van het »Passionael» bekend. Naar de uitgaaf van Gouda in 1478 f. LXXI willen wij ook zien, wat die bron ons mededeelt.

Een prins Achasius besluit tegen den Romeinschen keizer Hadrianus ten strijde te trekken, doch bij het naderen van diens veel sterkere legermagt overvalt hem vrees voor den ongelukkigen afloop en verliest hij den moed. Plotseling echter verschijnt hem een jongeling uit den hemel, op wiens raad hij zich tot Christus bekeert. Zijn geheel leger van negenduizend krijgslieden volgt zijn voorbeeld; waarop de moed terugkeert, zij den strijd aanvaarden, en over den keizer eene volkomen overwinning behalen. Na dien gelukkigen afloop trekken zij in het gebergte, waar zich zeven engelen bij hen openbaren, die hen in Christus en de tien geboden onderwijzen, en »in den hemelschen douwe» doopen, »die welcke uten hemel nedergevallen is op hen allen.»

Hadrianus herstelt zich van zijne nederlaag, vergadert een magtiger »heer van volke met groten coninghen», waarmede hij Achasius en de zijnen nazet, vooral met het oogmerk om hen tot den dienst der heidensche goden terug te brengen. Eerst zendt hij boden, die echter terstond tot Christus bekeerd worden; vervolgens »meer strenge boden», die mede tot het geloof overgaan, zoodat de negenduizend van Achasius tot een tienduizendtal aangroeijen. Het geduld van den keizer is uitgeput, met zijne magtige bondgenooten maakt hij zich meester van de Christenen, laat door zijne krijgsknechten boomen omhouwen, kruizen vervaardigen en de tienduizend martelaren daaraan hechten, die, onder gelijke schrik aanjagende natuurverschijnselen, als waaronder de Christus den kruisdood geleden had, den geest geven. Toen aan den laatsten der tienduizend de straoefening zou volbragt worden, brak het kruis, maar werd door eenen engel Gods onmiddellijk een ander uit den hemel aangebragt.

Voordat de martelaars den geest gaven, stortten zij omtrent de negende ure hunne gebeden uit, die wij naar den tekst van het Passionael hier laten volgen :

¹ Jacobi a Voragine *Legenda aurea, vulgo historia Lombardica dicta. Rec. Th. Graesse, Lips. 1850, blz. 858.*

»Verleent ons eerstewerve, dat alle die ghene die welcke devoteliken mit vasten ende mit ghebeden den memorie ende gedencknisse onser passien vieren sullen, dat si verdienen mogten van di te vercrighen een vruchtbaer loen. Voert dat ghi hen luden wilt gheven ghesontheit des lichaems ende medicinen der zielen. Voert dat ghi hen luden verleent in haren husen vruchtbaerheit van allen goeden dinghen. Verlenet hen oec mede waer dat sake dat si in strijnghe comen, dat hen hare vianden niet deren mogen, sijn si oec sienliken of onsienliken bi dinen bescermenis. Ende alsoet di behaghet mit dinen wapenen wilt hen bescermen, des bidden wi di, o here onsen God. Voert soe begheren wi, lieve here, dat een daghe die si in ghedencknisse onser passien houden, moet hen verlaten een gheheel iaer veghevier. Ende voert, lieve here, wilt van hen luden ofhalen alle quade gheesten ende alle siecheit, ende oec alle scadicheit. Voert in der ure des doots, wilt hen verlenen, lieve here, goet verstandnisse, suver biecht te spreken, warachtige berouwe des herten, ende te ontfanghen dat weerdighe sacrament dijns vleysch ende bloets tot salicheit hoere sielen. Want vol gloriën ende seer loefflic is dinen name in der ewicheit.»

Hierop werd eene stem uit den hemel gehoord, zeggende: »O heylighe martelaers Cristi, alle dat ghene dat ghi begheert hebt van den onsterflichen coninc, weet dat ghiet alte samen verworven hebt ende u ghegont is. Aldus verblidet u ende weest vroliken, want uwen ghebeden sijn warachteliken voer Cristo verhoert.»

In het verhaal door Jacobus a Voragine gegeven, of liever opgenomen onder de overleveringen, die aan zijne verzameling zijn toegevoegd, wordt slechts verhaald, dat keizer Hadrianus de heilige, tienduizend martelaars wilde dwingen om aan de afgodsbeelden te offeren; dat zij dit weigerden, maar zich zelve als een levendig en onbesmet offer aan hunnen heer, Jezus Christus toewijdden. Waarop de keizer hen na lange pijnigingen, waarbij zij alle kwellingen en smarten moesten verduren, die den Christus eenmaal waren aangedaan, aan kruizen deed nagelen. Het aantal krijgslieden van het leger van den keizer en zijne zes door hem te hulp geroepen koningen, wordt tot 50,000 gebracht, en als de plaats, waar zij den marteldood ondergingen, een groote berg Arrahe (Ararat), op eenen afstand van ongeveer 500 stadiën van Alexandrië gelegen, genoemd.

Andere geschreven of gedrukte bronnen van het verhaal zijn ons niet bekend geworden. Waar in Martyrologiën, Breviariën of andere werken de gebeurtenis

vermeld wordt, geschiedt het zeer in het kort en zonder bijvoeging van vele bijzonderheden, waarvoor wij ons dus aan de oudste, hierboven door ons aangewezen bronnen moeten houden, maar waarbij wij toch ook uit de Bathmensche geschilderde voorstelling eenige aanvulling kunnen aanbrengen.

Het is eene merkwaardige omstandigheid, dat eenige jaren te voren, in 1867, eene andere voorstelling van dezelfde geschiedenis, doch in enkele bijzonderheden van de Bathmensche afwijkende, zooals wij hierboven opmerkten, te Maastricht door Jhr. Mr. V. de Stuers aan het licht werd gebracht. Gezamenlijk met andere onderwerpen, insgelijks en hoogstwaarschijnlijk in denzelfden tijd tegen den wand geschilderd, en boven de plaats waar weleer een altaar stond, vult zij een vak, van boven met eenen spitsboog gesloten, van 7,21 hoogte bij 5,91 M. breedte. Geheel bovenaan, ingesloten door den spitsboog, zit Maria ter regterzijde van Christus op eenen versierden breeden troon, eerstgemelde met eene kroon op en de lichtschijf achter, Christus alleen met de lichtschijf achter het hoofd, beiden hebben de regterhand opgeheven als sprekende; Christus rust met de linkerhand op den op zijne knie liggende aardbol. Rondom hen eene menigte sterren, en ter wederzijde een engel; de engel ter regterzijde achter Maria slechts genoegzaam bewaard gebleven, om als zijn speeltuig een strijk-instrument, denkelijk eene viool, te doen herkennen. Wolken en een boog vormen de afscheiding tusschen de hemelsche verblijfplaats en de aarde, waarop wij in het daaronder volgende gedeelte van het tafereel verplaatst worden. Dáár vertoont ons de kunstenaar, regts (wij blijven steeds met regts en links de daarmede overeenkomende gedeelten van de voorstelling zelve onderscheiden) den Romeinschen keizer, door zijne kroon gekenmerkt, met een achttal krijgslieden. Laatstgemelde allen met ijzeren maliënkolders gekleed, het hoofd met naauwsluitenden, eenigszins spits toeloopenden, onversierden helm, misschien wel met de aan den maliënkolder verbonden kap van hetzelfde werk bedekt; de beenen in naauw sluitende broek, aan de voeten lage, niet lange, maar eenigszins puntig uitlopende schoenen. Een der volgelingen heeft over den kolder eenen wapenrok, en aan de beenen naar het schijnt ijzeren beenschilden; om zijn midden eenen dicht gegespten bandelier. De keizer, over zijn tot beneden de knieën reikend onderkleed, in wijden, doch dicht om het lichaam geslagen mantel gewikkeld, houdt zijne linkerhand als sprekende opgeheven, en draagt in zijne regterhand zijn zwaard, met den om de schede gewikkelden bandelier, met de punt naar boven gerigt, tegen den schouder.

Een band of strook vóór zijn hoofd uitwaaijende bevat het opschrift: *Offerte diis omnipotentib(us)*. Ook hij draagt gelijk schoeisel als dat zijner volgelingen.

Vóór deze groep eene andere, waarin wij Achatius en eenige zijner legerhoofden erkennen, omtrent wier juist aantal wij, tengevolge van den beschadigden toestand, in het onzekere verkeerden. Achatius geheel vooraan geplaatst rigt het woord tot den keizer, maar de woorden, die hij spreekt, zijn, behalve de vier letters op den voor hem zwevenden band, niet bewaard gebleven; ook hij heeft de rechterhand opgeheven, de linker houdt hij op de hoogte van de heup. Zoowel hij als zijne volgers dragen wapenrokken over hunne maliënkolders, en broeken van gelijk werk, die niet alleen de beenen, maar ook de voeten bedekken. De wapenrokken zijn op de borst en de schouders met kruizen versierd. Achter de hoofden de lichtschijs. Op deze tweede groep volgt de voorstelling van de marteling. Zeven mannen, allen door de lichtschijs als heilig gekenmerkt, het ligchaam slechts met een kort rokje om het middel bekleed, zijn door elkander op doornenstruiken geworpen, wier monsterachtige prikkels hunne leden in allerlei rigtingen doorsteken. Aan eenen der gemartelden, door den bisschopsmijter onderscheiden, en achterover met zijn hoofd op de, waarschijnlijk zaamgebonden handen liggende, wordt door eenen voor hem staanden beul, het regteroog uitgeboord. Een andere beul schijnt aan de linkerzijde van het tafereel, eenen der martelaars aangegrepen te hebben en diens linkerbeen dieper in de doornen neder te drukken. Eindelijk geheel aan de linkerzijde van het tafereel, zien wij vier open, langwerpige-vierkante, steenen kisten, met even zoovele lijken van de reeds gestorven martelaars, die, steeds met de lichtschijsen achter het hoofd als heiligen aangeduid, met de handen over elkander kruislings op het ligchaam uitgestrekt liggen; bij de vierde dier kisten zijn drie engelen nog bezig om eenen der overledenen daarin neder te leggen. Boven de twee laatst beschreven groepen zweven twee engelen opwaarts, elk met eene ziel van de martelaars, die zij in de gedaante van een geheel naakt, pas geboren kind, ten hemel voeren. Uit de wolken boven Achatius en de zijnen verschijnt een hemelsche persoon, vóór wien een band vooruit zweeft, waarop: „*Devote benedicti patris mei p(oss)ide(te) regnum*”. Geheel langs den benedenrand van het tafereel het opschrift: *Quicu(m)que honorav(er)it istos sanctos Martires Jejuna(n)do, Festu(m) eor(um) celebra(n)do, Memoria(m) passionis eor(um) i(n) me(n)te devote habe(n)do, exaudiet(ur) i(n) om(n)i peticio(ne) sua (et) hic i(n) p(rae)sen(t)ti p(ro)sp(er)abit(ur) et in futuro (ae)ternaliter premiabitur.*

Onmiddellijk onder dit tafereel der 10000 Martelaren werd, in twee rijen onder elkander, in vijftien afdeelingen, waarvan echter twee verloren zijn gegaan, de levensgeschiedenis van den beroemden kerkleeraar Thomas van Aquino (op het einde van 1226 geboren, op 7 Maart 1274 overleden, en onder paus Johannes XXII in 1323 heilig verklaard) afgebeeld. Onder de onderste rij bevindt zich een opschrift in het Latijn, vermeldende, dat »in het jaar des Heeren 1557 het altaar daar ter plaatse is gewijd geworden ter eere van de 10000 martelaren en van den heiligen Thomas.» Het springt van zelf in het oog, hoe de door den heer de Stuers ontdekte en bekend geworden, hoogstzeldzame bijdrage tot de geschiedenis der oude vaderland-sche kunst, door deze tijdsbepaling in waarde rijst, daar wij met genoegzame zekerheid de wijding van het altaar en de muurschilderingen daarboven tot denzelfden tijd kunnen brengen, en daardoor tevens eene aanwijzing erlangen, die met andere, ons ook omtrent den ouderdom der Bathmensche tafereelen eenige inlichting leveren kan.

Beide voorstellingen, zoo die te Bathmen als te Maastricht, wijken in enkele bijzonderheden af van de door ons aangehaalde overleveringen omtrent het gebeurde, doch schijnen zich meer aan het verhaal, zoo als het door Jacobus a Voragine en in het *Passionael* wordt medegedeeld, aan te sluiten, dan aan het meer uitvoerige, dat op naam van Athanasius is bekend geworden. Dit laatste spreekt van twee keizers, Hadrianus en Antoninus, in het eerste wordt alleen Hadrianus genoemd, en zoo zien wij op beide voorstellingen ook slechts eenen keizer als hoofdpersoon optreden. Bij Athanasius behooren de 9000 tot het Romeinsche leger en trekken zij onder het bevel der beide keizers op tegen twee in opstand gekomen volkeren; in het *Passionael* vormen de 9000 een leger, dat, onder aanvoering van Achatius, tegen den Romeinschen keizer den strijd aanvaardt, na zich tot Christus bekeerd te hebben, de overwinning behaalt, en, in afwachting van het lot dat het beidt, wanneer de keizer met grootere en onwcerstaanbare magt teruggekeerd wraak zal komen nemen, in het gebergte eene schuilplaats zoekt. Te Bathmen is slechts de marteling afgebeeld; te Maastricht zien wij vooraf, als inleiding tot de marteling, den Romeinschen keizer in gesprek met Achatius en eenigen der zijnen; maar de kleeding van laatstgenoemden, die natuurlijk al de kenmerken van het Christendom draagt, laat niet toe om te bepalen, of de schilder hen als Romeinen, dan wel als tot een vreemd volk behoorende, zich heeft voorgesteld. Het *Passionael*

spreekt van »een meerre heer van volke met groten coninghen” door Hadrianus bijeengebragt; Athanasius vermeldt en noemt de namen van vijf koningen, die den beiden keizers te hulp komen. Op de Maastrichtsche voorstelling heeft de keizer acht gewapende lieden in zijn gezelschap, waarvan geen een zich door eenig onderscheidingsteeken als eenen vorst of een opperhoofd kenmerkt. Te Bathmen is de keizer in gezelschap van zes personen, die volgens hunne kleeding op aanzienlijken rang aanspraak kunnen doen gelden. Maar Athanasius vermeldt slechts vijf vreemde vorsten, en onder het afgebeelde zestal is er geen, die Antoninus kan vertegenwoordigen. Bovendien doet het gezelschap hier veeleer aan een gevolg des keizers, aan aanzienlijken uit zijnen hofstoet, dan aan legerbevelhebbers denken, en vervalt ook hierdoor, evenals door het verschil van hun aantal, de meening, dat de kunstenaar hier zich naar het verhaal volgens Athanasius zou gerigt hebben ¹.

Maar de afwijking van beide overleveringen wordt in beide voorstellingen van meer aanmerkelijken aard, waar het de martelingen zelve geldt. De steeniging, het loopen over driepuntige voetangels, door Athanasius vermeld, worden ons niet aanschouwelijk gemaakt; evenmin de doornenkroonen op de hoofden der martelaren gedrukt, de geeselslagen, het doorsteken hunner zijden met gepunte rietstaven, een en ander bij Athanasius uitdrukkelijk genoemd en in de *Aurea legenda* in het algemeen begrepen onder de: »omnia tormenta quae passus est dominus noster Jesus Christus.” Daarentegen worden de martelaren op groote doornen geworpen en enkele hunner door hunne beulen met hunne ligchaamsdeelen dieper in de reusachtige doornen ingedrukt; op de Bathmensche voorstelling zelfs met groote houten hamers. Van die pijniging gewagen de ons bekende, oude overleveringen niet; zij moet dus aan eene andere bron ontleend en kan in de *Aurea legenda* bedoeld geweest zijn in de algemeene uitdrukking van het »diu torqueri”, waartoe de keizer bevel gaf, voordat men tot de kruiziging overging. De kruiziging, die toch de hoofdzaak was, en waardoor de overeenkomst van hun lijden met dat van Christus eerst haar beslag kreeg, wordt alleen op de Bathmen-

¹ Toch dient opgemerkt, dat in een oud en vrij zeldzaam Brevier van Utrecht, te Leiden door Johannes Severi 1508 gedrukt, de „passio” vermeld wordt „sanctorum decem millium martirum, qui una die pro cristo interempti sub adriano imperatore et aliis sex regibus qui venerant illi in adjutorium.” Hier wordt dus van zes te hulp gekomen vorsten gesproken.

sche schildering afgebeeld; op de Maastrichtsche ontbreekt zij. Laatstgemelde echter levert daarentegen de begrafenis der gemartelden, wier zielen door engelen hemelwaarts worden opgevoerd; hierdoor sluit zich de Maastrichtsche kunstenaar nader aan het verhaal volgens Athanasius, door wien, gelijk hierboven bleek, die bijzonderheid uitdrukkelijk vermeld wordt. Te Bathmen is de begrafenis achterwege gebleven, maar wordt de hemelvaart der gestorven martelaars, door de opneming van hunne zielen in het groote laken, aanschouwelijk gemaakt.

Er is nog eene bijzonderheid, die de aangevoerde oudste teksten onvermeld laten, en die toch op beide voorstellingen is overgebracht. Zij betreft den bisschop, die op den bodem uitgestrekt ligt, en wien het regteroog wordt uitgeboord. Waarschijnlijk hebben wij de bron, waaruit deze uitbreiding op het verhaal geput is, in Spanje te zoeken, waar de vereering der 10000 Martelaren vooral in hooge waarde werd gehouden. Beroemden zich onderscheidene kerken in verschillende landen op het bezit van de overblijfselen dier geheiligden, zoo als op Sicilië, in Praag, in Rome, te Boulogne, de kerk van Abbeville in Normandië, eene der kerken te Keulen, eene te Weenen, ook Spanje en Portugal maken voor enkele hunner kerken aanspraak op hetzelfde voorregt, en de Spaansche kerk beweert zelfs op het bezit van de overblijfselen van den aanvoerder Achatius te kunnen bogen. Ook zouden naar hunne meening de meeste der martelaren hunne landgenooten zijn geweest. In sommige hunner Breviariën wordt bovendien nog gelezen, dat een zekere Hermolaus, een bisschop (volgens eene andere lezing aartsbisschop) van Toledo, de martelaars gedoopt en met hen den marteldood ondergaan had. Volgens anderen zou hij, na hen tot Christus bekeerd en in Spanje gedoopt te hebben, zijn bisdom aan zijnen opvolger overgegeven hebben, en de krijgslieden naar Rome, vervolgens naar Armenië hebben vergezeld. Eindelijk nog wordt verhaald, dat de jongeling, die als een engel zich aan de vreesachtige krijgslieden vertoonde en hun de overwinning beloofde, dezelfde Hermolaus was geweest. Wij gelooven hier ons ook zeker wel gerechtigd te mogen houden, om in den gepijnigten bisschop op beide tafereelen, zoowel te Maastricht als te Bathmen, den Spaanschen Hermolaus te herkennen; maar moeten aan andere onderzoekers overlaten, om na te gaan, wanneer en langs welken weg die bijzonderheid in de voorstellingen van de gebeurtenis eene plaats verkregen en mede in ons vaderland gezag erlangd heeft. Over hetgeen de Spaansche bronnen ons

melden, vergelijkte men het geleerde vertoog in het hierboven aangehaalde deel der *Acta Sanctorum*, f. 181.

Volgens de uitkomst van het onderzoek naar den geschiedkundigen grond van het verhaal, door de geleerde Bollandisten ondernomen en op de aangehaalde plaats f. 175—180 na te slaan, bestaat er geen de minste aanleiding, om aan de overlevering, zoo als zij door den hierboven vermelden Athanasius of Anastasius uit het Grieksch heet vertaald te zijn, eenig gezag toe te kennen. De zoogenaamde vertaling is onder den verdichten naam van Athanasius, door eenen geheel onbekenden Latijnschen schrijver vervaardigd. Het oorspronkelijke Grieksche geschrift is nergens gevonden. In geen der bekende talrijke Grieksche *Menaeën* en *Synaxariën* wordt van de 10000 Martelaren melding gemaakt, en evenmin is dit het geval bij de Arabieren, de Kopten en in de boeken der Aethiopische kerk. De marteling werd ook alleen in de Westersche kerk herdacht, en bleef, behalve bij de Armenische Christenen, in het Oosten onbekend. Vermoedelijk werd zij bij laatstgemelden in de dertiende eeuw, bij gelegenheid van de krijgstogten in Syrië, van de Latijnen overgenomen. Welligt moet men den oorsprong van het verhaal vinden in de Acta van den heiligen Acacius of Agathius, wiens marteldood in Byzantium op den 8 Mei herdacht werd. Voor het vroegste bericht omtrent de vereering der 10000 wordt op het *Martyrologium* van Beda verwezen, dat in de twaalfde of de dertiende eeuw met de vermelding van eenige heiligen vermeerderd is; maar de daarin voorkomende zin: »Passio sanctorum decem millium martyrum” wordt in den Codex, aan welken Heribertus Rosweidus het meeste gezag toekent, niet gevonden; en zoo verliest de verwijzing op het genoemde *Martyrologium* hare kracht. Meer zekerheid hebben wij bij Petrus de Natalibus, die, in het V^e boek het 157^e hoofdst. van zijnen *Catalogus*, als plebaan te Venetië en dus niet later dan in den aanvang van 1571 (toen hij tot bisschop werd benoemd) de geschiedenis onzer Martelaars beschreven heeft en van wien de meeste opvolgende schrijvers, zoo in hunne geschreven als gedrukte Martyrologiën, het verhaal overgenomen hebben. Wij klimmen dus hier op zijn vroegst op tot in de tweede helft der veertiende eeuw, en moeten hier wel eenen uitersten grens stellen, wanneer wij de verzekering aannemen van Radulphus de Breda alias de Rivo, dekaan te Tongeren. Deze geestelijke, die in 1403 overleed, stelde in de veertiende een werk te zamen *de observatione canonum*, en behandelde daarin de onechte Acta van onderscheidene heiligen, wier lezing in de Kerk niet moest worden toegelaten;

daaronder noemt hij ook die der 10000 Martelaren, wier marteling hij in geen enkel authentiek Martyrologium beschreven of vermeld en wier feest- of gedenkdag hij te Rome in geen enkel Kalendarium opgenomen had gevonden. Niets tegenstaande het gewigt van zulk eene uitspraak, is ons nu toch door de ontdekking van Mr. de Stuers onwedersprekelijk gebleken, dat te Maastricht reeds sedert, 1357 op geringen afstand van de stad waar Radulphus zijn geestelijk ambt bekleedde, de gedachtenis der 10000 kerkelijk vereerd werd en een altaar aan hunnen dienst gewijd was geworden. De Dominikanen, tot wier klooster de kerk te Maastricht behoorde, hadden dus de overtuiging gehuldigd, dat de overlevering waarheid behelsde, of waren tot kennis gekomen van bronnen, die voor de Rivo gesloten of hem onbekend waren gebleven. Het is wellicht geen ongegrond vermoeden, dat zij de overlevering, zooals die in Spanje bewaard was gebleven en gezag had verkregen, volgden, en dat daarom ook de bisschop Hermolaus onder de martelaars door hen was opgenomen. De stichter van hunne orde, de heilige Dominicus (Dominicus Guzman) werd in 1170 te Calaruega in Spanje geboren. Hij had zich zeker wel bij voorkeur gehouden aan hetgeen in dit opzigt bij zijne landgenooten aangenomen was.

Te Rome was in de veertiende eeuw een Martyrologium van Usuardus in algemeen gebruik, waarin de geschiedenis der 10000 niet was opgenomen; wij moeten toch hier de stellige uitspraak van de Rivo voor naauwkeurig houden. Maar het was zeer mogelijk, dat in deze of gene kerk te Rome hunne gedachtenis, even als dit met andere, niet algemeen, of slechts bij uitzondering vereerde heiligen het geval was, gevierd en in het voor die kerk aangenomen Kalendarium eene plaats had erlangd. Toen nu Bellinus van Padua, tegen het einde van de vijftiende eeuw in 1498, eene uitgaaf van Usuardus' geschrift, onder den titel van *Martyrologium secundum usum curiae Romanae* in het licht gaf, kan hij, en het is niet onwaarschijnlijk dat dit werkelijk het geval is geweest, zich zeer goed geregtigd gevoeld hebben tot aanvullingen en invoegingen, waarbij onder andere ook de marteling der 10000 eene plaats erlangde. Onder den paus Gregorius XIII, 1572—1585, werd aan eenige geleerden de taak opgedragen, om dit Martyrologium Romanum (onder dezen naam werd het algemeen bekend) niet alleen van dwalingen en misslagen te zuiveren, maar ook met de levens van ontbrekende heiligen van naam aantevullen; waarvoor zij het geschreven Menologium van Serletus, de bijvoegingen van Molanus op dat van Usuardus, en de lijsten van bijzondere kerken geraadpleegd, en zelfs vele heiligen opgenomen hebben, die tot nog toe in geenerlei kerk gevierd waren geworden,

en wier sterfdag zelfs onbekend was. Dit Martyrologium erlangde, even als dit vroeger met een op gelijke wijze herzien en vermeerderd Breviarium het geval was geweest, des Pausen goedkeuring, zonder opzettelijk onderzoek naar de geschiedkundige waarde der opgenomen verhalen. Op den 22 Junij vermeldt het: »in monte Ararath passio sanctorum martyrum decem millium". In het Breviarium, zooals het onder den voorganger van Gregorius, Paus Pius V (1566—1572) nagezien en vastgesteld was, en waarvan de Katholieken zich sedert bedienden, werd de geschiedenis onzer Martelaren niet opgenomen, maar was de 22 Junij aan de nagedachtenis van den heiligen Paulinus van Nola gewijd.

Niettegenstaande de onzekerheid van de overlevering, mogt zij toch, vooral in de eerste eeuwen sedert haar ontstaan, zich in eene algemeene verspreiding en vrij geloovige aanneming verheugen, waartoe zeker niet weinig medewerkte dat onze 10000 Martelaren onder de afdeeling der »heilige hulp-aanbrengers" de »auxiliatores sancti" gerangschikt werden, aan wier vereering, zooals hierboven bleek, de stellige belofte was verbonden van redding uit dringend gevaar, bescherming tegen ziekte, troost bij het sterven, en verkorting van het verblijf in het vagevuur. Hun dienst werd buiten Spanje, Portugal en Italië, ook weldra over middel-Europa en tot in het Noorden verbreid, en vestigde zich ook in ons vaderland. De in den laatsten tijd te voorschijn gekomen muurschilderingen geven ons wel eenig recht tot de onderstelling, dat ook nog op andere plaatsen, dan te Maastricht en te Bathmen, diergelijke sporen van eene meer bijzondere hulde aan de gedachtenis van de 10000, in oude kerkgebouwen bewaard gebleven zijn en door een gelukkig toeval of belangstellende zorg van kunstvrienden, aan het licht gebragt zullen kunnen worden. Onwaarschijnlijk achten wij het niet, dat kerkgebouwen door of onder den invloed van de Dominikanen gesticht, voor zulke ontdekkingen wel de meeste kansen aanbieden.

Te Parijs werd in 1482 door Karel van Bourbon, den Kardinaal Aartsbisschop van Lyon, de eerste steen gelegd van eene kerk der Paters Celestijnen, »in honorem et reverentiam decem millium Martyrum". Volgens een tweeregelig vers, door Jac. de Breuil, *Antiquitatum Parisiensium*. III blz. 918 vermeld (aangehaald in de meer genoemde *Acta Sanctorum* t. a. p. blz. 180), was eene tot die kerk behoorende en aan de 10000 gewijde kapel uit vrijwillige giften der geloovigen opgebouwd.

Nog wordt door de geleerde bewerkers der *Acta Sanctorum*, op de aangehaalde plaats, onder verscheidene andere Sequentiën uit een oud gedrukt

Missaal, eene vrij uitgebreide vermeld, aan de 10000 Martelaren gerigt, en uit een ander Missaal twee Missen, waarvan de eene bestemd voor de Vigilie, de andere voor de viering van hunnen gedenkdag zelve; eindelijk nog eene aan hen gerigte Collecte, of gebed bij de Mis, ter hunner eer. Al deze bijzonderheden getuigen wel sterk voor de hooge waarde, die men aan de vereering dezer heiligen gedurende vele eeuwen heeft toegekend, ook nog nadat de vermelding van hun martelaarschap uit het, door Pauselijk gezag in de tweede helft der zestiende eeuw geeikte Breviarium was buitengesloten. Wij betreuren het dat van genoemde Sequentie slechts eenige verzen in de aangehaalde plaats der *Acta Sanctorum* wedergegeven worden, en het ons niet gelukt is, het stuk zelf op te sporen. Het gebeurde werd er uitvoerig in beschreven, en hieruit zouden welligt nuttige punten ter vergelijking opgezameld hebben kunnen worden.

Wij willen thans het tafereel, dat in het oostelijk aansluitende vak van het koor voor het grootste gedeelte is aangebragt, maar gedeeltelijk ook nog eenige ruimte inneemt van het vak met de tot dusverre behandelde martelingen, in oogenschouw nemen. Het is op Pl. I. insgelijks op $\frac{1}{10}$ der oorspronkelijke grootte afgebeeld, het hoofd van eene der vrouwenbeelden, bij J, wordt op Pl. VII in de oorspronkelijke grootte wedergegeven.

Uit de plaats die het inneemt, voor een groot gedeelte onder, en een eind wegs voorbij den draagsteen van den boog die de twee vakken scheidt, volgt, dat het van vroegere dagteekening is, dan het eerstvermelde tafereel, welks schilder zich klaarblijkelijk door het toen reeds bestaande, in de vrije beschikking over de voor zijn kunststuk gewenschte ruimte belemmerd heeft gevoeld. Het geheel is hoog 5,35, breed, voor zoover het thans nog bewaard is gebleven 1,63, en beslaat dus eene oppervlakte van ongeveer 5,5 M². Aan de regterzijde is een gedeelte verloren gegaan. Dit vertoont ons een kerkgebouw, eenigermate in doorsnede voorgesteld, en tegen welks wand de dunne, ranke muraalzuilen of liever muraalschalken die de kleine bartazanen dragen, omhoog rijzen. De koepeldaken met soortgelijke kleine torentjes gekroond, de muren van gehouwen steenen gemetseld, de vensters met rondbogen gesloten, de bouwstijl overigens gelijkvormig aan dien van de kerken enz. in de stad op het eerst beschreven tafereel. Binnen het gebouw, en als waren zij elk onder eenen afzonderlijken baldakijn geplaatst, bevinden zich twee heilige vrouwen, die, zoo zij al niet door het opschrift langs den benedenrand van het tafereel ons met zekerheid werden bekend gemaakt, door de haar gegeven toevoegsels zich als Katharina en Geertruid zouden doen kennen. Eerstgenoemde

regts, draagt de vorstelijke kroon op het hoofd, welks lange bruine lokken over de schouders en langs de bovenarmen hangen. Over haar groen gewaad met lange mouwen draagt zij eenen wijden, roodbruinen mantel. Achter het hoofd de ronde lichtschijf, welker binnengedeelte eene roode, de breede rand eene licht-gele kleur heeft. De regter benedenarm en hand ontbreken, in de linker houdt zij een gesloten boek. Links op den vloer en gedeeltelijk tegen haar linkerbeen, staat een der vier raderen waarmede zij gemarteld werd. Onder of bij haren regtervoet ligt, voorover op den bodem op de knieën nedergezonken, het bovenligchaam nog pogende opterigten, een man, wiens hoofd en armen niet meer aanwezig zijn. Hij heeft eenen rok of jaquet aan, welks geplooid panden tot aan de knieën rijken, eene naauwsluitende broek en lage schoenen. Waarschijnlijk vertegenwoordigt hij ons hier den keizer, op wiens last de maagd de marteling en den dood onderging. Plaat VII toont ons het hoofd der maagd naar het oorspronkelijk doorgetrokken.

Volgens de overlevering, waarvoor wij hier het meermalen reeds genoemde *Passionael* (de Antw. uitgave van 1516) in het Winterstuck f°. XXXIII, volgen, was Katharina »Costis des koninx dochter, geleert in alle consten" onder de keizers Maxentius en Maximilianus. Op haar 18^e jaar had zij »een pal-lays dat vol goets was en rycheden ende gesindes in Alexandrië" en was zij »opgevoet in purpur ende geboren ende in alle consten van alle boecken ge-,leert". Tot den keizer, die door hare groote geleerdheid en schoonheid bekoord, haar wenschte te bezitten, zeide zij: »Ik heb mi ghegeven Christo tot eene bruyt, hi is myne glorie ende myn minne en myne soetcheyt". Voor de martelingen waartoe, toen geen dreigen of straffen haar tot wankelen konden brengen, de Keizer haar veroordeelde, werden vier raderen vervaardigd »die al om ende om doersteken souden wesen met yseren priemen ende »scheermessen, ende si waren aldus gemaect, dat die twe in eenre manieren »keerden ende dye ander twee in een ander manier keerden, want die een »keerde opwaert ende de ander nederwaert, omdat si den lichaem also in »tween schoren soude". Een dezer raderen, het gewone kenmerkende toevoegsel van Katharina, zien wij ook op ons tafereel en beantwoordt aan de beschrijving. Door eenen engel des Heeren tegen deze marteling beschermd, werd zij eindelijk op des keizers last onthoofd, en toen zij den geest gaf, werd eene stem uit den hemel gehoord: »ende so wie dyn passye vieren »ende gedencken sullen, ick belove hen dat si haren wille vervorderen sullen »in den hemel". Eene gelijke toezegging, ofschoon in kortere bewoordingen,

als die, gelijk wij hierboven zagen, aan de 10,000 Martelaren gegeven was.

Aan hare linkerzijde staat eene andere maagd, Geertruid, met lang licht-geel onderkleed en wijden, bruinachtig zwarten mantel met eene kap van gelijke kleur, die het hoofd en de schouders bedekt. De lichtschijf, gelijk aan die van Katharina, achter haar hoofd, kenmerkt ook haar als heilig. Op haren regter benedenarm draagt zij eene Abdijkerk met twee torens; met beide handen (de regterhand is verloren gegaan en gedeeltelijk door haren mantel bedekt) houdt zij een opengeslagen boek. Hare kleeding kenmerkt haar als Abdis.

Tusschen haar en Katharina bestonden vele punten van overeenkomst, waarin wellicht dan ook aanleiding bestond om beide maagden hier nevens elkander af te beelden. Geertruid, zoo zegt het *Passionael*, in het Winterstuk f°. CLXVIII verso en volg., was even als de andere heilige, van koninklijke bloede, eene dochter van koning „Puppijn” en van Ptaberta, en kleindochter van „des alre edelsten prince „Kaarlemanni.” Toen men haar wilde uithuwelijken verklaarde zij evenzeer „gheen ander sterflic man mer alleen den onsterflichen Jehsum Christum tot — bruidegom” te begeeren. Op haar 14de jaar door den dood van haren vader beroofd, bleef zij bij hare moeder, die van den bisschop Amandus verzocht en verkreeg, dat haar huis tot een klooster gewijd werd, en die al hare goederen aan den Heer beloofde. Nog bleven vele minnaars naar de hand van de jonge maagd dingen, en moest Ptaberta dientengevolge in hare plannen vele tegenwerking ondervinden, totdat hare dochter, getrouw aan haar eenmaal uitgesproken voornemen, zich insgelijks aan den Heer wijdde en „den heiligen widele der nonnen” ontving. Geertruid werd toen gesteld „over die heel verghaderinghe des cloesters van Nijvel” (Nivelles), verzamelde „costelike boeken der heiligen „lippen, oeck mede uten lande van overzee ende uten volke van Schotland,” heeft „kercken der heiligen” en „costelike timmeringe” gesticht, en ontsliep 53 jaren oud, nadat zij in hare laatste levensjaren „de laste der cuer van d’Abdijen, eenre wijse maghet harer nichte Wlpetrudis” overgegeven had.

Beide heilige maagden van koninklijken bloede, hadden reeds vroegtijdig Christus zich tot eenigen bruidegom gekozen, muntten uit door groote kennis en geleerdheid, terwijl Geertruid door de betere tijden waarin zij leefde, tegen vervolging en marteling om het geloof beveiligd, zich beroemd maakte door het stichten van kloosters en het bouwen van kerken. St. Katharina’s vereering (haar feest viel op 25 Nov.) kwam sedert de kruistogten bij de Christenen in Europa algemeen in bijzondere achting; zoo ook vooral in ons land te Amsterdam, waar men beweerde in de Nieuwe Kerk nog van hare gebeenten te bezitten.

St. Geertruid nam eene voorname plaats in onder de heiligen, aan wie reeds vroeg in ons vaderland eene algemeene hulde werd gebragt; men meende dat zij zich vooral in Noordbrabant voor de belangen der kerk verdienstelijk had gemaakt. Daarom ook werd zij, evenals St. Katharina, door den bisschop Jan van Arkel in 1346, in zijne lijst opgenomen van de feesten die de Christenen „van alle knechtelijke dienst en arbeid rustende” alom moesten vieren ¹.

Van de twee vikarijen der Bathmensche kerk was er eene ter eere van St. Katharina gesticht, de andere van St. Antonius. Met die van eerstgemelde zal het door ons behandelde tafereel wel in nauw verband hebben gestaan, en tot denzelfden tijd gebragt moeten worden.

Het opschrift langs den benedenrand van de voorstelling meenen wij te moeten aanvullen en te lezen (*Sancta C*)*atherina, sancta Gertrudis ora p(ro) nob(is)*. De letters die den laatsten der twee namen voorafgaan, hebben te veel geleden en te onzekere sporen nagelaten, om anders dan bij gissing hersteld te kunnen worden.

In het oostwaarts aan dezen zuidelijke koorwand aangrenzende vak zijn, evenmin als in de drie vakken der koorluiting, sporen van schilderwerk te voorschijn gekomen; welligt werd diergelijke versiering daar ook nimmer aangebragt, of heeft zij zich tot minder belangrijke onderwerpen, zooals bloem- of lofwerk bepaald, dewijl de ruimte grootendeels door de vensters werd ingenomen. Het oostelijke middelvak bleef buitendien grootendeels door het hoogaltaar buiten het gezigt en was dus ongeschikt voor geschilderde tafereelen, die de godsdienstige stichting der kerkgangers moesten opwekken of versterken.

In het derde vak van den noordelijken koorwand, oostwaarts van het schip gerekend, waren ter wederzijde van het aldaar aanwezige venster, ook sporen van beschildering aan den dag gekomen, waarbij het hoofd van eenen heilige nog herkenbaar was.

Het westelijk daaraanluitende vak, het tweede van de kerk afgerekend, leverde wederom een zeer merkwaardig tafereel, waarvan echter slechts het bovengedeelte, maar in betrekkelijk vrij goeden staat bewaard gebleven, het verdere verloren gegaan was. In dat vak was een doorgang doorgebroken, welligt om van een, aan de buitenzijde aldaar tegen den muur opgetrokken gebouwtje onmiddellijk toegang tot het koor te hebben. Welligt kwam dit bijgebouw in de

¹ Zie *W. Moll, Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming* II. 3 blzz. 250, 252 en I. blz. 75, aant. 3.

plaats, of bevatte het nog de overblijfsels van een vroeger, voor Sacristij bestemd, welker meest gewone plaats echter aan de zuidzijde van het koor moet gezocht worden. Ingangen in het koor aan de zijden zijn ook zeldzaam; in de kerk te Nederlangbroek in de Provintie Utrecht was eenmaal zulk een, thans vol gemetseld poortje, doch aan den zuidmuur, dicht bij het schip der kerk aanwezig; de onlangs gesloopte zeer oude kerk van Rindern bij Cleef, had zulk een, insgelijks in lateren tijd, doch reeds zeer vroeg dicht gemetseld poortje, in den noordelijken muur van het koor. Het ware dus niet onmogelijk dat dit ook in de Bathmense kerk het geval is geweest, en dit kan tot de onderstelling leiden, dat van de voorstelling, die wij thans te behandelen hebben, niet zooveel als men anders kan vermoeden, verloren zal gegaan zijn.

Regts van het tafereel, zie Plaat VIII, geheel boven aan, verschijnt uit de wolken een engel tot even beneden het middel zichtbaar, met eenigszins toege-
slagen, zeer groote vleugels en lang, in lokken over de schouders nederdalend hoofdhaar, dat met eenen band om het hoofd bijeen wordt gehouden. Zijn
wijd, in plooiën nederhangend kleed met lange mouwen, is om zijn middel eenigszins opgenomen en door eenen gordel of band vastgehouden, welks beide uiteinden met franje geboord, naar beneden hangen. De rigting zijner oogen en het gebaar der uitgestrekte linkerhand schijnen aan te duiden dat hij zich tot de geloovigen rigt, die in het kerkgebouw verzameld zijn. Met zijne linkerhand houdt hij eenen ontrolden, langen, vóór hem uitwaaijenden band, waarop in zoogenaamd Gothisch schrift, de woorden die de engel ondersteld wordt tot zijne hoorders te spreken, en die wel, naar het vrij leesbaar overgebleven woord »*mandata*» te oordeelen, eene vermaning zullen inhouden, ontleend aan een der verzen, die met de tien geboden in betrekking staan.

Onder dezen engel en den zooeven beschreven band, zijn drie, door hunne kleeding als tot den zeer aanzienlijken stand behoorende, levensgroote mannen, ten halven lijve afgebeeld, vóór of van wier monden insgelijks banden als de beschrevene zich ontrollen en omhoog stijgen. De eerste man, regts, heeft het hoofd met eene kegelvormige muts van roode en geelachtige stof, met breeden, omgeslagen, hermelijnen rand gedekt. Zijn haar hangt in vrij lange lokken tot op de schouders. Zijn donker, geelkleurig overkleed met wijde lange mouwen, is met, denkelijk geweven, smaakvolle figuren bewerkt, en aan den hals en de benedeneinden der mouwen van breedte, hermelijnen omslagen voorzien; hij heeft zijn gelaat links en als tot den man nevens hem gerigt, den mond een weinig en met vriendelijke trekken geopend, en wordt ook door de hou-

ding zijner handen als in betoog voorgesteld. Het opschrift op den tot hem behoorenden, uitwaaijenden band luidt: *Non adorabis deos alie(n)s*.

De in het midden van het tafereel afgebeelde man, met zijn welgedaan uiterlijk, draagt eenen ronden hoed met breeden rand, platten bol en daarop in het midden een puntig versiersel. Zijne kleeding is als die van den eersten, doch de grond licht-rood, de mouw- en halsboorden als van hermelijn, doch geelkleurig. Ook hij is als sprekende voorgesteld. Op den tot hem behoorenden band het opschrift: „*Non assumes nomen dei tui in vanum*”.

De derde eindelijk, wiens aangezicht en hoofdbedekking bijna geheel verloren zijn gegaan, heeft eenen langen, spitsen baard, rigt zijn gelaat eenigszins links naar voren, heeft eene hoofdbedekking als eene kap van roodgekleurde stof, welke over hals, schouders en rug tot beneden in plooijen afhangt, en gedeeltelijk ook van den regter- naar den linkerschouder over de borst geslagen is. Zijn kleed, zonder geborduurde figuren, van gelijken, groenen grond is, als bij de twee andere mannen, aan de mouwen met breede, hermelijnen boorden versierd. Hij heeft de regterhand insgelijks als betoogende, met uitgestreken wijsvinger links gewend en schijnt het woord te rigten tot de personen beneden, tegenover hem en in de nabijheid van het altaar verzameld. Op den van hem omhoog fladderenden band het gedeeltelijk slechts bewaard gebleven opschrift: „*Memento ut diem sabbati (sancti) fices*”.

Het is te bejammeren dat het opschrift op den band dien de engel houdt, bijna geheel verloren is gegaan. Het is ons niet gelukt in de *Vulgata* de plaats te vinden, waaraan de schilder zijnen tekst ontleend heeft; voor de beide letters aan het begin zal wel elke poging tot verklaring hoogst bezwaarlijk blijven. Voor het verdere zou men, naar aanleiding van bijvb. Levit. XXVI. 5. Deuteron. XXVII. 10, XXVIII. 13b, XXXVIII. 1 en andere plaatsen kunnen aanvullen: *Si audieris vocem atque custodias omnia (m)andata faciet te dominus deus excelsiorem*, of iets dergelijks. Hoe het zij, niemand zal het onwaarschijnlijk achten, dat wij hier eene aanbeveling hooren uit den mond van eenen hemelbewoner, tot naleving van de goddelijke geboden, die de drie aanzienlijke mannen den volke verkondigen. De heer de Stuers meende in den band vóór den engel „*Anno domini M. CCC. XXXIX*” te kunnen lezen; onze doortrek bevestigt die lezing niet ¹.

¹ Bij een later schrijven van den heer de Stuers, mij eerst nadat mijn opstel ter perse was gegeven, toegekomen, werd ik in bezit gesteld van eene afteekening van eenen onder hem be-

Wij hebben hier een merkwaardig en tot hoogen ouderdom opklimmend, zeldzaam voorbeeld van de wijze, waarop in een kerkgebouw de inhoud van den dekalooq aan de geestelijken en leeken onder de aandacht werd gebracht. Evenals dit in andere landen het geval was, werd ook in ons land door de hooge kerkelijke magt aan de Cureiten of geestelijken voorgeschreven, waarin, wanneer en hoe zij de leeken zouden onderrigten, om hen tegen dwalingen in het stuk van godsdienst te behoeden en hunne zeden te verbeteren. In de te Utrecht in 1294 onder den bisschop Jan van Zyrik gehouden Kerkvergadering, werd aan de priesters bevolen, alle zondagen in hunne parochiekerken in de moedertaal, het Onze vader en de artikelen des geloofs uit te leggen, en daarenboven eens in de maand of ten minste drie of vier malen s' jaars, de tien geboden en de zeven sacramenten. Bij deze bepaling werd een afschrift van den dekalooq volgens den tekst van de *Vulgata* gevoegd ¹. In eene synode, zestien jaar later door bisschop Guy van Avesnes te Utrecht gehouden, werd het bevel van Jan van Zyrik woordelijk hernieuwd, en ook toen weder een afschrift van de tien geboden aan de geestelijken toegezonden. Wel een bewijs dat het eerste voorschrift geene bereidvaardige opvolging gevonden had, maar ook dat de hooge vergadering, althans bij sommige priesters slechts een zeer geringe mate van kennis onderstelde ².

De dekalooq was sedert het einde der dertiende eeuw, misschien reeds vroeger, onder de hoofdpunten van het godsdienstig onderwijs opgenomen. Al spoedig ontstond daaruit de behoefte naar tractaten tot verklaring en toelichting; waarvan de onderwijzers zich konden bedienen, en die ook vooral van belang waren, waar, zooals bij de Friezen, de tien geboden in de openbare wetten opgenomen waren ³. Zulke werken schreven Albertus Magnus, Thomas Aquinas, Bonaventura, en in de veertiende en vijftiende eeuwen vele godgeleerden zoo- wel als regtsgeleerden. Onder onze landgenooten vooral Johannes Nider, van wien in de boekerij van het klooster te Windesheim een *Praeceptorium* of

rustenden doortrek van het opschrift; ik heb echter daaruit bij nader onderzoek de gappingen niet kunnen aanvullen. Als zeker meen ik te kunnen aannemen, dat na het woord (*m*)*andata*, eene hoofdletter, vervolgens het getal *XX*, dan een weinig verder de letters *uno. de* en geheel aan het einde het getal *XXX* gelezen worden. Zou hier welligt eene aanhaling van den tekst gegist mogen worden?

¹ Zie *W. Moll, Kerkgesch. van Nederl. vóór de hervorming.* Dl. II. 3, blz. 6 en volg.

² *Moll*, als voren, blz. 7.

³ *Moll*, als voren, blz. 22.

Explicatio decalogi voorhanden was. Ook Hendrik van Herp, een Noordbrabander, van wien twee honderd een en twintig preekschetsen over de tien geboden, onder den titel van *Speculum aureum* bekend zijn, en wiens werk *De decalogo* in 1696 te Bazel het licht zag. Van Johannes Beets werd in 1486 het *Praeceptorium divinae legis* in druk bekend gemaakt, waarin ook de dekaloo, voornamelijk ten behoeve van min of meer geleerde klerken behandeld werd. In de Bibliotheek te Oxford berust een middel-Nederlandsch HS. in rijm, met het opschrift: »dit syn die X plaghen ende die X gheboden". In een HS. van het laatst der veertiende eeuw, in de *Verzamel. van Nederl. prozastukken door van Vloten* medegedeeld, heeft men eene beknopte uitlegging van de »heilige tien geboden", en in een perkamenten HS. van het jaar 1448, in bezit van den hoogleeraar Moll leest men een uitvoerig stuk, over »de tien »ghebode, die Moyses ontfine van Gode op den berch van Syna, met haren »verclaringhe ende bedudinghe na den woerden der heiligher leerres" ¹.

Ook door den beroemden Nikolaus van Cusa, die vroeg als aankomend jongeling in Deventer gekomen en opgevoed, naderhand als legaat van den Paus Eugenius IV naar Duitschland gezonden, op uitnoodiging van Philips van Bourgondie ook in 1451 naar ons vaderland was gekomen, om kerken en kloosters te bezoeken en misbruiken te weren, werd op het belang van de voortdurende overdenking en verklaring der tien geboden aangedrongen. Op zijne reis door het land, waar hij overal met ingenomenheid werd ontvangen, heeft hij in het beroemde klooster te Windesheim vertoefd, en zullen de kerken van de in den omtrek van Zwolle en Deventer gelegen gemeenten, dus ook wel die van Bathmen, met een bezoek van den alom gevierden en geëerbiedigden prelaat begunstigd geweest zijn ². Wie weet, of de voorstelling in de Bathmensche kerk op den dekaloo, betrekkelijk, niet aan den invloed van zijne raadgevingen te danken is geweest? Zeker heeft zij zijne goedkeuring verworven, wanneer hij haar reeds aanwezig heeft gevonden. In 1452 werd, in tegenwoordigheid van den ijverigen en braven man, te Keulen een provinciaal concilie gehouden, waarin onder andere bepaald werd, dat de priesters het handboekje van Thomas Aquinas over de artikelen des geloofs en de sacramenten bezitten en vlijtig bestuderen zouden ³. Dit voorschrift strekte zich ook uit tot de Utrechtsche dioecesaansynoden en de

¹ Moll, als voren, blz. 23, 24.

² Moll, als voren, II, s., blz. 404, 405.

³ Moll, als voren, blz. 363; II, 3. 16 en volgg.

gemeenten in ons vaderland. Ofschoon nu hier uitsluitend des kerkleeraars geschrift over de artikelen des geloofs en de sacramenten genoemd wordt, mogen wij toch zeker wel aannemen, dat de dekalooog daarbij niet uit het oog verloren was. Wij wezen er op, hoe reeds zeer vroeg de tien geboden onder de hoofdstukken der catechese opgenomen waren en Thomas Aquinas ook eene eerste plaats bekleedde onder de geleerden, die de bepalingen van den dekalooog in opzettelijke geschriften toegelicht en verklaard hebben.

Daar de teksten van het Onze vader, de geloofsartikelen en de tien geboden, zoo bij voorkeur aan de overweging van de geestelijken, en als onderwerpen van godsdienstig onderwijs voor de leeken, werden aanbevolen, zal het hier en daar nog in de kerken der Hervormden overgebleven gebruik, om hen op, meer of min met zinnebeeldig en ander bijwerk versierde, geschilderde paneelen te plaatsen en in de kerkgebouwen tegen de wanden op te hangen, ook wel tot een tijdperk vóór de hervorming gebragt mogen worden. Het behoeft geene verwondering te wekken, wanneer verder onderzoek en gelukkige ontdekkingen de bewijzen aanbrengeu, dat reeds in den tijd van Nikolaus van Cusa, en ook vóór de vijftiende eeuw, deze weg tot stichting en leering der Christenen werd ingeslagen. Waar de kosten, of gebrek aan bevoegde kunstenaars bezwaren in den weg stelden, daar vergenoegde men zich met het plaatsen van de teksten op de bepleisteringen tegen de wanden of zuilen; zooals bijvb. in de vaderlandsche taal de geloofsbelijdenis, tegen eene der zuilen van den dwarsbeuk in de St.-Eusebius kerk te Arnhem. Ook hiervan zal zich van vroegere jaren nog menigeen onder het thans levende geslacht andere voorbeelden kunnen herinneren, en zijn waarschijnlijk thans nog wel hier en daar de sporen overgebleven. Opmerking verdient het, en het kan eenigszins bevreemden, dat in de aangehaalde teksten in het Bathmensche tafereel, de *Vulgata* niet gevolgd is; men zou daardoor tot het vermoeden komen, dat de ontwerper zich aan het daarop betrekkelijk gegeven voorschrift niet bekreund heeft, of niet in het bezit is geweest of gelegenheid had tot raadpleging van een afschrift, zooals die in 1294 en 1310 aan de geestelijken van het bisdom van Utrecht toegezonden waren geweest.

Wij zijn genaderd tot het laatst nog overblijvende vak van den noordelijken koorwand, en dat aan het schip der kerk aansluit. Het aldaar geschilderde tafereel, juist tegenover dat der 10000 martelaren van den zuidelijken wand, besloeg in zijne oorspronkelijken toestand eene gelijke, of eigenlijk nog grootere oppervlakte dan dit laatste, waarvan zooals wij zagen, een vrij aan-

merkelijk gedeelte door het tafereel van de twee heilige maagden was ingenomen. Ongelukkig was bijna de geheele regterhelft van de schildering spoorloos verdwenen, bleef van de linkerzijde slechts het bovengedeelte, en dan nog maar langs den boog bewaard; van het overige langs de linkerzijde kwamen hier en daar slechts weinig zamenhangende en naauwelijks of meestal niet herkenbare trekken aan den dag. In het middelgedeelte van het tafereel, even beneden de bovenste helft, is wederom eene belangrijke voorstelling tamelijk wel bewaard gebleven, doch ongelukkig met een tal van gapingen, die het verband met het overige breken. Verder naar beneden is alles verloren gegaan.

Zowel om de meesterlijke uitvoering, als om het onderwerp zelf, den rijkdom en de volledigheid, maar ook de zeldzaamheid van de voorstelling, waardoor dit kunststuk in geen opzicht voor de overige behoeft onder te doen, is het verlies zeer te bejammeren. Wat nog kon doorgetrokken worden, is op $\frac{1}{16}$ der ware grootte op plaat IX A wedergegeven; enkele gedeelten in de oorspronkelijke grootte leveren pl. X en XI.

Het geheel levert niet enkel eene voorstelling van het laatste oordeel, maar ook eene daaraan verbonden handeling, in de geschiedenis der kunst onder den naam van de psychostasie of zieleweging bekend.

Geheel boven in het midden zien wij den heiligen geest, verzinnelijkt door eene duif met uitgespreide vleugels, en achter het hoofd de lichtschijf met het kruis, kenmerk van de leden der drieëenheid; de duif is uit den hooge nedergedaald in het licht der stralen, die zich boven en achter haar verspreiden, en waarboven wij, indien de ruimte het had toegelaten, welligt de hand van God den Vader, in de daarvoor vastgestelde houding met de beide voorste vingers vooruitgestrekt, en insgelijks met de lichtschijf gekenmerkt, ons hadden kunnen voorstellen.

Onder de duif was vroeger de hoofdpersoon van het geheel, Christus, geplaatst, als regter der, uit hunne graven beneden op de aarde oprijzende dooden; zwaard en palmtak zullen wel niet ontbroken hebben. Hij zetelde op den regenboog, waarvan een gedeelte meer benedenwaarts nog zichtbaar en bewaard is gebleven, met drie evenwijdig loopende kleuren, wit, lichtgeel en licht-blaauw onderscheiden, en verder bedekt door de afhangende plooiën van het wijde kleed, aan hetwelk, voor zoover het daar overgebleven en nog eenigermate te herkennen is, groene, scherpe oranje-roode en gele kleuren, waarschijnlijk naarmate de binnen- of buitenzijden gezien werden, elkander afwisselen. De geheele achtergrond wordt gevormd door de heldere, blauwe en overal met gele (gouden) sterren bezaaide lucht.

Links van Christus, onder, dat is nevens elkander een zevental, in aanbidding tot hem opziende mannen, allen slechts ten halven lijve en als uit de wolken te voorschijn komende afgebeeld, en met de lichtschijf achter het hoofd als heiligen gekenmerkt. Het lange hoofdhaar van den eersten (zie de afbeeldingen in oorspronkelijke grootte, op pl. XI bij *l*) dezer heilige mannen is van geelachtige kleur, dat van den op hem links volgenden, donker-bruinachtig rood. De derde (altijd van boven naar beneden gerekend) draagt een geel onderkleed, naar het schijnt met een groen gewaad daarover; de vierde in oorspronkelijke grootte afgebeeld onder *k*, op pl. X, een donkerrood gewaad; de vijfde insgelijks en heeft een bruinen baard; de zesde en zevende, die vóór elkander zich bevinden, hebben, de laatste een geelkleurig, de eerste een bruinrood, doch aan de binnenzijde oranjekleurig gewaad. De lichtschijven van al deze mannen waren rood gekleurd met breeden, gelen rand. Dat wij ons aan de regterzijde van het tafereel een gelijk aantal mannen in overeenkomende houding moeten denken, zal wel niet eene te gewaagde gissing worden genoemd.

Beneden Christus zweven engelen, die het wereldgerigt aankondigen en de dooden uit de graven oproepen, doch wier geel gekleurde, dus koperen bazuinen alleen, en dan nog maar gedeeltelijk meer aanwezig zijn.

Wat verder benedenwaarts volgt verplaatst ons op de aarde, in een heuvelachtig, hier en daar met boomen en met aanzienlijke gebouwen afgewisseld, uitgestrekt landschap. Geheel op den voorgrond regts een gedeelte van de benedemuren van een groot, vermoedelijk een kerkgebouw; of de twee groepen, eene van twee en eene van drie personen, wier hoofden slechts in weinige trekken nog te herkennen zijn, tot de herlevenden en uit hunne graven verrijzenden behooren, is moeilijk te bepalen. De hoofdpersoon in de alhier afgebeelde handeling is de aartsengel Michaël, met zijnen van boven met een kruis versierden staf in de linker, de stang van de schaal in de regterhand. Zijne lange blonde lokken hangen over zijne schouders af. Hij draagt een om het middel opgeschort en zaamgebonden kleed met lange mouwen, en, naar het schijnt, eenen over den rug tot even beneden de dijen afhangenden, donker-rooden mantel. De lichtschijf achter het hoofd, die hem meestal op andere voorstellingen gegeven wordt, doch ook elders wel eens ontbreekt, is hier weggelaten. De groote vleugels zijn half dicht gevouwen. Van de weegschaal is slechts de bovenstang met het huisje voor den evenaar en de dwarsbalk bewaard gebleven, al het overige geheel verloren gegaan. Zie de afbeelding in oorspronkelijke grootte bij *n*, op Pl. IX. Nevens

den aartsengel staat een beeldje, (zie de afbeelding in oorspronkelijke grootte bij *m*, op Pl. IX;) met gelijkvormige vleugels, in een wijd, om het middel digtgebonden gewaad met lange mouwen, en de handen in biddende houding tot den aartsengel opheffende. Welligt vertegenwoordigt het ons den beschermengel, die in het belang van de in de schaal gewogen ziel, biddende tusschenkomt. Achter dit beeldje en in de nabijheid van een kerkgebouw is nog het benedengedeelte van eene tuba, of eene bazuin te herkennen, misschien wel van eenen aldaar zwevenden engel. Links, eenigzins hooger dan de aartsengel, het regts gewend aangezigt en de handen van een beeldje, eene mande, en, naar het schijnt, nog de overgebleven helft van eene tweede; of, en zoo ja, in welk verband is niet meer te bepalen. Evenmin weten wij raad met het hoogerop, nevens den donker-geel gekleurden rotsachtigen berg staande beeld van eenen jongen man met kort gekruld bruin haar, en, naar het schijnt eenen dolk van zijnen gordel afhangende.

Geheel onder, links en verder opwaarts tot op de hoogte ongeveer van den aartsengel, vertoonen zich sporen van gebouwen, tusschen en onder uitslaande vlammen, die met gele, witte en roode kleuren aangeduid zijn; wel waarschijnlijk de overblijfselen van het verblijf der duivelen, waarheen de veroordeelden weggevoerd worden, en dat op diergelijke tafereelen, veelal door de opengesperden muil van eenen monsterdraak, maar ook vaak door eene put, waaruit vlammen oprijzen, wordt aangeduid.

De zeven aanbeddende personen aan de linkerzijde van den ten oordeel verschenen Christus, geven ons aanleiding om een gelijk aantal aan de rechterzijde als oorspronkelijk aanwezig aan te nemen. Bij soortgelijke voorstellingen van het jongste gezigt, zijn veelal de moedermaagd Maria, Johannes de Dooper en de twaalf Apostelen, (Judas, zooals van zelf spreekt, door Matthias ¹ vervangen) tegenwoordig. Wij achten het waarschijnlijk dat dit ook hier het geval geweest zal zijn, en Maria de plaats der eere ter rechterzijde van Christus ingenomen heeft. Ook aan profeten van het Oude Verbond, of aan de patriarchen zouden wij welligt kunnen denken, maar hun wordt op de middeleeuwsche voorstellingen slechts bij zeldzame uitzondering de lichtschijf toegekend, althans in de Roomsche kerk; de Grieksche gaf hun, even als aan de heilige personen van het Nieuwe Verbond, dit kenmerkend teeken der heiligheid, waardoor zich op ons tafereel al de zeven aan de

¹ Handell. I: 26.

linkerzijde overgebleven hoofden onderscheiden, en waarin wij dus het voegzaamst de Apostelen kunnen herkennen.

De Psychostasie of weging der ziel was een voorstelling, die de Christenkerk uit de voorstellingen van vroegere tijden en volkeren heeft overgenomen. Wij wijzen hier slechts op de Aegyptische monumenten, waar het wegen van de ziel vóór den regterstoel van Osiris, als heer der onderwereld, eene der voornaamste en der onvermijdelijke noodzakelijkheden is, die den mensch na zijnen dood beiden, en van welker uitslag zijn verder lot in het volgende leven geheel afhankelijk wordt gesteld. Ook daar geschiedt de weging in eene schaal van den gewonen en bij ons gebruikelijken vorm, wordt in het eene bekken het vaasje geplaatst waarin het hart, en dus de goede en booze hoedanigheden van den overledene, ondersteld worden aanwezig te zijn, tegenover het beeldje van de godin der gerechtigheid, of haar zinnebeeld, den struisvogelveder, in het andere bekken. Bij de Grieken vinden wij reeds in de vroegste tijden, ook op de gedenkteeken der kunst, het denkbeeld van de beslissing over het lot der menschen door middel van de weegschaal, op verschillende wijzen uitgedrukt.

Hoe het komt dat aan den aarstengel Michaël, den aanvoerder der hemelsche heerlegers, zulk eene hoofdrol bij het jongste gerigt en dit reeds vroeg, door de christelijke kunst is toegekend, hiervan weten wij geene reden te geven. Wellicht was hij, als overwinnaar van den vorst der duisternis en diens benden, ook de meest geschikte persoonlijkheid geacht voor de taak van het onderzoek, waarbij hij gaarne elk middel, elke poging begunstigt, om den Booze zijne prooi te ontweldigen, de schaal naar de goede zijde te doen overslaan. Ook kan hier de invloed erkend worden van de Joodsche leer omtrent de engelen, waarbij de engel Zadkiël de in het vuur gereinigde zielen aan den aarstengel Michaël, den engel der genade, overgeeft, opdat zij door dezen tot God en de eeuwige heerlijkheid geleid worden. De bekende Fransche geleerde Alfred Maury gaf in de *Revue archéologique* vol. I, 1844, blz. 255 en volgg., eene geleerde en rijke verhandeling, waaruit wij nuttige bijdragen tot vergelijking en toelichting van de Bathmensche voorstelling kunnen ontleenen. Zij heeft den titel: *Recherches sur l'origine des représentations de la psychostasie ou du pèsément des âmes et sur les croyances qui s'y attachent*, en levert een overzicht van een aantal van kunstwerken uit vroegere eeuwen, waarop wij den aarstengel Michaël in de bedoelde hoedanigheid zien optreden. Zoo bijvb. in beeldhouwwerk op kapiteelen van zuilen en bas-reliefs.

Op een der kapiteelen der kerk de Sainte-Croix te Saint-Lô, afgebeeld in Cotman's *Architect. antiquities of Normandy*, T. II, p. 87, houdt eene uit de wolken te voorschijn komende hand den dwarsbalk van de weegschaal; in het eene bekken, regts, ligt eene kleine menschelijke gedaante; een engel, door de lichtschijf onderscheiden, zoeven op het bekken met nog uitgespreide vleugels toegesneld, heeft de regterhand aan het bekken geslagen, om het eenig overwigt bij te zetten tegen het andere bekken ter linkerzijde, waarin onkenbare voorwerpen, waarschijnlijk de booze handelingen, liggen, en dat door eenen niet meer herkenbaren persoon, waarschijnlijk den duivel, naar beneden wordt getrokken. Wij hebben hier den aartsengel Michaël, doch zonder den staf of andere toevoegsels, waardoor hij zich gewoonlijk kenmerkt. Op een der kapiteelen in de kerk te Montivilliers moet eene gelijke voorstelling voorkomen, waarvoor Maury het *Manuel de l'hist. génér. de l'architect.* van D. Ramée, T. II, p. 170 aanhaalt. Of een derde kapiteel uit eene kerk te Saint-Nectaire, door Maury met eene verwijzing op Mallay, *Essai sur les églises romaines du Puy-de-Dôme*, p. 47, Pl. XLI, aangevoerd, tot gelijke voorstelling behoort, zouden wij betwijfelen. De engel te paard, met drie pijlen of werpspiezen in de regterhand en vergezeld van eenen vleugelloozen man, die in de regterhand eene weegschaal houdt, zou ons eerder aan het gezigt der vier paarden in de *Openbaringen VI: 2—8*, doen denken, ofschoon de man met de weegschaal dáár als te paard zittende beschreven wordt. Tot datzelfde gezigt zou de man te paard zittende en eene weegschaal met eene ziel in elk bekken in de hand houdende, gebragt kunnen worden, op een der basreliefs uitgehouwen op het grafteeken van eenen geestelijke, Alberto, die in het klooster van Pondida in 1095 overleed, en welk basrelief bij *Séroux d'Agincourt, Hist. de l'art* is afgebeeld; ofschoon Maury ook hier aan St.-Michaël wil denken. Een der basreliefwerken van het groote portaal van de kathedraal te Autun, een gebouw uit de eerste helft van de twaalfde eeuw, waar het jongste gerigt is voorgesteld en het reusachtige Christusbeeld door eene menigte van tafereelen op dit onderwerp betrekkelijk omringd is, toont ook eene zieleweging. Eene uit de hoogte te voorschijn komende regterhand houdt de weegschaal, in welker regter bekken de aartsengel, hier wederom zonder zijnen staf, alleen door vleugels en lichtschijf onderscheiden, eene kleine, welgemaakte menschelijke figuur legt, en tevens met zijne linkerhand, die hij om het uiteinde van den dwarsbalk heeft geslagen, de nederdalende beweging van dat bekken tracht te be-

vorderen. In het andere bekken is een beeldje met woest uiterlijk, de booze hoedanigheden vertegenwoordigende, geplaatst. Twee duivels doen hun uiterste best, om die zijde van den dwarsbalk naar beneden te trekken, zij worden daarin geholpen door een derde hellemonster, dat op de schouders van eenen der duivels gezeten, twee veroordeelde zielen in den brandenden vuurketel werpt. Een vierde duivel, uit een gebouw nevens den ketel te voorschijn komende, maakt zich met gabel en handen van eenige uit de graven verrijzende zielen meester, die door het geschal der bazuin van eenen, in den benedenhoek van het tafereel nederzittenden engel opgewekt zijn. Boven den aartsengel verschijnt ten halve lijve zichtbaar, verder door diens regterarm bedekt, in deemoedige houding, de ziel, wier lot gunstig beslist wordt door het overwegende bedrag harer goede werken. Eene afbeelding van deze basreliefs is door Devoucoux in zijne *Description du portail de l'église cathédrale d'Autun* gegeven, en kan ook geraadpleegd worden in het groote werk van Du Sommerard, *Les arts au moyen âge*; van het door ons hier beschreven gedeelte vindt men eene afbeelding bij De Caumont, *Abécédaire ou rudiment d'archéologie; Architect. relig.* 5e ed. p. 248. In de oudere voorstellingen schijnt de aartsengel meer als beschermer der zielen handelend op te treden, als hun verdediger tegenover de pogingen van den duivel en diens trawanten, om bij den dood van den mensch of bij de verrijzenis uit het graf, zich van de ziel meester te maken. In andere voorstellingen, waar St. Michaël zelf de weegschaal houdt, schijnt hij meer onpartijdig te blijven, en heeft in twijfelachtige gevallen de gewogene eenen gunstigen uitslag aan de tusschenkomst van Maria, aan andere goddelijke personen of aan heiligen te danken. Op eene in glas gebrande schildering van een der vensters van de kathedraal te Bourges, houdt de aartsengel door geene andere dan de hierboven beschreven onderscheidingsteekens gekenmerkt, de weegschaal in de linkerhand, de ziel wier lot beslist moet worden, staat in de gedaante van een geheel naakt, klein menschenbeeldje met smeekend opgeheven armen, regts nevens hem. In de bekkens der schaal zijn de goede en kwade handelingen, door twee menschenhoofden vertegenwoordigd; het regterbekken daalt, niettegenstaande de booze, met de linkerhand aan den dwarsbalk en den linkervoet op den rand van het linkerbekken, aan dit laatste het overwigt tracht bijtezetten, en daarin trouw geholpen wordt door een, achterover op den grond liggend, gevleugeld duiveltje, dat zijn best doet om het bekken naar beneden te trekken; achter of nevens

den duivel staat, evenals bij Michaël, eene geheel naakte ziel met opgeheven handen. Hier zijn twee hoofden tegenover elkander in de bekkens geplaatst; elders, zooals wij boven zagen, bevindt zich de ziel in het eene bekken, tegenover hare werken (?) in het andere; of ook, zooals op een basrelief van de Kathedraal te Amiens, tegenover het lam. Zie bijvb. een beeldhouwwerk van de dertiende eeuw, afgebeeld bij De Caumont *Abécéd. d'archéol. archit. relig.* (5e éd.) p. 470.

De strijd van den aartsengel tegen het hoofd der gevallen engelen en zijne overwinning van den draak der hel, gaven als van zelve eene gereede aanleiding, om in hem den redder van den geloovige tegen de listen en aanvallen van den duivel en alle booze geesten te zien, en hem alzoo onder de heil en redding aanbrengeude goddelijke wezens eene voorname plaats toe te kennen, en hulde te brengen. Als zoodanig trad hij in de plaats van vroegere goddelijke geesten, aan welke vóór het Christendom en sedert de vroegste tijden reeds om gelijke redenen, bijzondere eer bewezen werd. Toen de Argonauten op hunnen togt naar Colchis van Cyzicus vertrokken, den Bosporus wilden doorstevenen, werden zij door Amycus, den Koning der Bebryciërs, belaagd. Vol vrees voor het dreigende gevaar begaven zij zich in eene woeste, boschrijke streek aan land, naderhand Hestiae, nabij Byzantium aan den linkeroever van den Bosporus, waar zij door de verschijning van eenen man met adelaarsvleugelen uit den hemel nedergedaald, met hernieuwden moed vervuld werden, den kamp aanvaardden, en Amycus doodden. Toen rigtten zij op de plaats der verschijning een beeld op van den hemelbewoner, en gaven aan het daartoe behoorende heiligdom, als een aandenken aan hunne redding, den naam van Sosthenion. In latere eeuwen werd de tempel en zijn beeld door Constantijn den Groote aan den aartsengel Michaël gewijd en rijk begiftigd, nadat hem in eenen droom geopenbaard was, dat het beeld werkelijk dien goddelijken held voorstelde. Aldus wordt deze gebeurtenis bij twee Byzantijsche schrijvers, Georg. Cedrenus ¹ en Joh. Malala ² medegedeeld. Zoo zette de Christelijke heilige de taak voort en erlangde de eer, vroeger sedert den togt der Argonauten, aan den God Boreas Sosthenes ³ opgedragen en toegekend.

¹ *Histor. compend.* blzz. 119, 120 ed. Bekk. T. I, p. 209, 210.

² *Chronograph.* L. IV, p. 93, ed. Dindorf, p. 77.

³ Zie de verhandeling van Panofka, *Boreas Sosthenes, das Vorbild des Erzengels Michael, auf der zum ersten Mal vollständig erläuterten Ficoronischen Cista*; gelezen in de vergad. van de philos. histor. Klasse van de Kon. Akad. der Wetenschappen te Berlijn, van 3 Maart 1851.

Wij vragen verschooning voor deze uitweiding, die ons toch niet te ver van ons onderwerp verwijderd heeft, en keeren terug tot de beschouwing van het Bathmense tafereel, waarin St. Michaël bij het laatste gerigt de hem opgedragen taak vervult. Het ware zeer te wenschen dat de onmisbare hulpmiddelen binnen ons bereik lagen, om de elders uit vroegere eeuwen nog aanwezige voorstellingen van gelijken omvang en rijkdom, als die waarvan ons hier slechts een betrekkelijk gering gedeelte bewaard gebleven was, te kunnen vergelijken. De miniatuurteekeningen der Handschriften van de dertiende en volgende eeuwen, de basreliefs aan de hoofdportalen van kerkgebouwen, muurschilderingen, en ook de oude schilderstukken uit de eerste tijden der schilderkunst in olieverf, moeten voor dat doel de onmisbare en rijke bronnen leveren. Of de muurschilderingen uit de veertiende eeuw eenmaal in de kerk der Deutsche orde te Ramersdorf aanwezig, en volgens Görling ¹ in goede afteekeningen voor de kunstgeschiedenis behouden gebleven, tot die bijdragen gebragt kunnen worden, durven wij niet verzekeren. Görling vermeldt als het voornaamste tafereel dat van het jongste gerigt. Christus verschijnt daar als wereldrigter met opgeheven handen, op den troon gezeten, de Moedermaagd en Johannes roepen zijne genade in; bazuinblazende engelen bewegen zich tusschen vurige wolken, en een engel ontsluit voor de uit hunne graven verzezenen de poorten van het Paradijs. Nog wordt Christus ten tweeden maal afgebeeld, doch met twaalf geredde zielen in den schoot; ook een engel der wraak, die met zijn zwaard de veroordeelden naar de hel drijft, waar de Satan met zijne roode vledermuizen-vleugelen en schrikverwekkend uiterlijk, omringd van zijne trawanten, hen wacht. In een ander tafereel wordt de strijd van St. Michaël met den draak afgebeeld. Het werk, ook de uitdrukking worden zeer geroemd. Opmerkelijk is het, dat de gezaligden vooral tot de mindere standen der maatschappij behooren, terwijl de verdoemden meestal vorsten, ridders, voorname vrouwen en nonnen zijn ².

¹ *Gesichte der Malerei*, I, blz. 223.

² Onder de voorstellingen van St. Michaël verdient nog eene, ook om haren hoogen ouderdom, waarschijnlijk uit de twaalfde eeuw, vermeld te worden. Zij kwam eerst, nadat mijn opstel ter pers gegeven was, mij uit de *Illustrated London News* van 3 Augustus 1872, blzz. 108—110, ter kennis, en bevindt zich in een zeer oud kerkje te Chaldon, halfweg tusschen Meretham en Caterham, zeven Engelsche mijlen zuidwaarts van Craydon, en is in het *Journal of the Surrey archaeological Society for 1871*, door den heer J. G. Waller beschreven. Het geheele tafereel heeft eene breedte van ruim 17, eene hoogte van ruim 11 voet, is a tempera geschilderd, met

Maury geeft in zijne *Remarques sur la Psychostasie*¹ de korte beschrijving van eene schilderij van het jongste gerigt in olieverf, door Nicolas Rolin, kanselier van Philips den goede, en zijne echtgenoot aan het door hen

kleuren van rooden of gelen oker, slechts weinig vermilioen en wit, alles op eenen rooden grond. De vrouwen hebben geelkleurig, de mannen roodgekleurd haar, voor het vleesch is wit gebezigd, doch voor de duivels rood en geel. Het geheel is door eenen horizontalen band van wolken in twee afdeelingen gescheiden. In de onderste worden de pijnigingen der veroordeelden, in de bovenste wordt de redding van de gelukzaligen voorgesteld. In het midden eene ladder, bij welker bovenuiteinde Christus is afgebeeld in eene lichtschijf. Op het bovengedeelte van de ladder menschelijke figuurtjes in verschillende houdingen opwaarts stijgende; op het benedenste gedeelte gelijke beeldjes die hun evenwigt verliezen en in de diepte nederstorten.

In de onderste helft van het tafereel, regts de boom des levens met de daaromheen zich kronkelende slang, doelende op den val van den mensch; links een groote ketel vol met brandende zielen.

In de bovenste helft regts, de bekende voorstelling van Christus' nederdaling ter helle. Satan ligt op den bodem uitgestrekt met open muil en in ketens geklonken, terwijl Christus met eene lans, aan welker top de banier der overwinning wappert de klauwen van het monster bedwingt en Adam en Eva, benevens andere zielen van de voorouders der menschen bevrijdt. Links ziet men St. Michaël met de weegschaal, om de zielen van de overledenen voor het Oordeel te wegen. De daarbij loerende duivel, die een aantal verdoemde zielen aan een touw gebonden naar den vuurpoel sleept, poogt listig een der bekkens te grijpen en naar beneden te drukken. Verder achterwaarts staan de drie Maria's uit het Evangelie, in hare nabijheid een engel met eene beurs voor de aalmoezen van de vromen en een schrijfbordje tot het opteekenen van hunne namen. Wij achtten deze voorstelling merkwaardig genoeg, om het hoofdzakelijke van hare beschrijving hier vertaald over te nemen.

Nog eene andere voorstelling van den aartsengel meen ik in de kerk der Hervormde Gemeente te Helvoirt, prov. Noord-Brabant, aangetroffen te hebben, bij gelegenheid dat ik in de tweede helft van September, daartoe door mijnen vriend Jhr. Mr. J. de Jonge van Zwijnsbergen genoodigd, eenige sporen van muurschildering, bij eene voorgenomen herstelling van een gedeelte van het gebouw aan den dag gekomen, was gaan opnemen. Die versieringen bepaalden zich tot eenen rand van drieglopige spitsbogen in gele kleur, rondom langs de bovenzijde van de wanden, en leverden niets belangrijks. Maar tegen het houten gewelf, boven het koor, waren nog sporen van geschilderde voorstellingen eenigszins zichtbaar, die wel eenige aandacht schenen te verdienen, maar door afschuring en later door overwitting te zeer beschadigd waren, om thans nog, en bij ongunstige verlichting, eene herkenning mogelijk te laten. Toch vertoonde zich nog tamelijk zeker tegen het meest oostelijke vak Christus op den regenboog met den aardbol onder zijne voeten. Ook de aansluitende vakken waren beschilderd; op het noordelijke, regts van Christus, meende ik het beeld van St. Michaël nog te kunnen onderkennen, met zijnen staf den ter aarde gestooten Satan bedwingende. Verder engelen met snarenspeeltuigen, en verschillende groepen, die wel eenige verdienste schenen te hebben. Eene voorzigtige reiniging zoo veel mogelijk en het nemen van doortrekken der tafereelen zouden voor de geschiedenis der vaderlandsche kunst gewenscht mogen heeten.

¹ *Revue archéologique*, IIe Ann. 1845, blz. 715.

gestichte krankengesticht te Beaune in Bourgondië geschonken, en volgens hem door Jan van Eyck, dus in de eerste helft van de vijftiende eeuw geschilderd. Ook Göring¹ beschrijft hetzelfde kunststuk, doch noemt, even als Kügler² Rogier van Brugge of van der Weijden, die in 1464 overleed en in 1456 te Brussel gevestigd was, den schilder van het kunststuk. Uit beider opgaven blijkt dat het een groot altaarstuk is. Op het hooge middelstuk aanschouwt men Christus op den regenboog, met den aardbol onder zijne voeten, met de linkerhand de veroordeelden van zich wegwijzende, met de regter de uitverkorenen zegenende. Onder hem, St. Michaël die de zielen weegt, en nevens wien vier engelen, met bazuinengeschal de ten halven lijve uit de aarde oprijzende dooden uit hunne graven ten oordeel oproepen. Het regterbekken der weegschaal is bijna tot op de hoogte der as van den dwarsbalk gestegen en bevat eene vrouwelijke gedaante met kalm en rein uiterlijk, daaronder het opschrift »Virtutes”. In het zeer laag gedaalde linkerbekken zit eene andere figuur met de teekens van de diepste wanhoop, en het onderschrift »Peccata”³. Twee kleine bovendeuren vertoonen aan de binnenzijde, engelen met de martelingswerktuigen van Christus; het beneden-gedeelte van het hoofdafereel heeft aan elke zijde drie toeslaande deuren. Vier dier deuren worden door wolken, waarop heiligen, links Maria, regts Johannes de Dooper tronen, in eene boven- en eene benedenafdeeling gescheiden, op welke laatste eene woeste, eenzame streek, met zeer kleine beeldjes van uit de graven verreezen zaligen en veroordeelden, is voorgesteld. De uiterste deurvleugels toonen den brandenden poel der hel, en eenen engel die de gezaligden door eene poort in spitsbogenstijl in het Paradijs voert. Op de buitenzijden der deuren zijn St. Sebastiaan, St. Antonius, en de beeltenissen van den Kanselier Rollin en zijne vrouw geschilderd. Wij vinden hier in van der Weyden's werk reeds vele punten van overeenkomst en van vergelijking met de Bathmensche muurschildering; maar vooral is dit het geval met het te Danzig in de Mariakerk zich bevindende Altaar-

¹ *Gesichte der Malerei*, I, blz. 255.

² *Handb. der Kunstgesch.* (4e Aufl.), II, 383. Dat Maury zich vergist blijkt ook hieruit, dat hij in het aangehaalde werk, een weinig later, blz. 716, Jan van Brugge als maker aanhaalt.

³ Evenals bij de Grieken, waar het lot van twee helden in de weegschaal beslist wordt, is hier de overhand der deugd door het omhoog gerezen bekken aangeduid. Maar het is ook mogelijk dat de schilder het lot van de ziel door het overwigt harer booze werken aanschouwelijk wilde maken.

stuk van Hans Memling (in 1495 gestorven), bij Görling ¹ beschreven. In het midden Christus als wereldregter op zijnen troon en op eenen regenboog; aan zijne voeten de wereldbol, links nevens hem een zwaard, regts eene lolie. Hieronder Michaël in volledige ijzeren wapenrusting, met vleugelen van paauwenvederen, in de linkerhand houdt bij de weegschaal, in de regter zijnen staf, die aan het bovineinde met een kruis versierd is, en waarmede hij de, in het omhoog gerezen bekken liggende en te ligt bevonden ziel, vertegenwoordigd door een geheel naakt menschenbeeld, naar beneden zal stooten. In het tot op den grond gedaalde regterbekken knielt, met de handen in biddende houding, eene andere ziel, wier goede werken haar de zaligheid hebben doen verwerven. De Moedermaagd, Johannes de dooper, de twaalf apostelen, zijn allen tegenwoordig, even als engelen met hunne bazuinen, en de martelingswerktuigen. Op de binnenzijde van de vleugeldeuren stijgen de regtvaardigen opwaarts, om met feestkleederen bekleed te worden, en begeven zich naar de in spitsbogenstijl afgebeelde poort van den hemel, waar Petrus hen ontvangt. Op de andere zijdeur worden de veroordeelden door duivelen naar den brandenden afgrond weggesleept. Een engelenkopje door Görling onder n°. 66 blz. 262 afgebeeld doet onwillekeurig aan het hoofd van de Bathmense muurschildering, op Pl. XI onder *l.* wedergegeven, denken; tot eene diergelijke opmerking gevoelen wij ons genoopt, wanneer wij de in den vurigen afgrond nedergestorte veroordeelden vergelijken met de martelaars, die op het Bathmense tafereel aan den tegenoverstaanden wand, van de hoogte op de doornen geworpen worden. De overeenkomsten kunnen geheel toevallig zijn, maar het is toch ook zeer mogelijk, dat de kunstenaars, die de verschillende tafereelen ontwierpen of uitvoerden, kennis gehad hebben aan schilderwerken van denzelfden tijd en stijl, uit dezelfde bronnen geput, en dat zij aan dezelfde of aanverwante scholen, regtstreeks of middelijk de ontwikkeling hunner talenten te danken gehad hebben.

Sedert de tiende eeuw werd het laatste oordeel een der meest gekozen onderwerpen voor de kerkelijke kunst. Nadat de bij de Christenen algemeen gehuldigde meening, omtrent het vergaan der wereld bij het ten einde loopen

¹ In het aangehaalde werk, blzz. 264 en met twee houtsnedes op blz. 263 en 265 toegelicht. De schilderij werd in 1473 met eene Hollandsche galjas, waarin zij geladen was, door eenen Danziger scheepsbevelhebber, Paul Beneke, buit gemaakt en door dezen aan het Altaar van St. George in zijne vaderstad geschonken. In 1807 werd het stuk naar Parijs gevoerd, maar het keerde in 1815 weder naar Danzig terug.

van het duizendste jaar, door geene enkele gebeurtenis was bevestigd geworden, en het geloof aan een jongste gerigt, maar tevens ook aan de opstanding der dooden, eenen gevoeligen schok had ondervonden, achtte de Kerk zich verplicht die nadeelige indrukken tegen te gaan. De geestelijken behandelde het onderwerp bij voorkeur in hunne toespraken tot de gemeenten, de bouwmeesters der twaalfde en dertiende eeuwen kozen voor de voorstellingen van het laatste oordeel, de meest zichtbare plaatsing in hunne kerkgebouwen, met toevoeging van al die bijzonderheden en tooneelen, die het meest geschikt waren, om op het gemoed van de toeschouwers te werken en het verzwakte geloof te verlevendigen. Daartoe werden dan ook vooral de hel en de pijnigingen der veroordeelden in alle uitvoerigheid aanschouwelijk gesteld ¹, en werd de weelderigste verbeelding te hulp geroepen, nu en dan ook wel eens aan luim en hekel de vrije teugel gelaten. Zeer dikwerf worden ons aan het bovengedeelte van de gevels en vooral van de westgevels der kerken, ook in het boogschild van den hoofdingang, de bedoelde tafereelen aangeboden. Boven de middeldeur, of, wanneer dit aanwezig was, boven het portaal, had men in sommige groote kerken een altaar aan St. Michaël gewijd. Had de westgevel twee torens, dan werd de tweede vaak aan den aartsengel Gabriël geheiligd. De Caumont ² noemt tot voorbeelden de kapellen boven het westelijke portaal der kerken te Tournus, te Brioude, de Kathedraal te Autun en te St.-Benoit-sur-Loire. In andere kerkgebouwen, zooals te St.-Germain-des-Près, St.-Pierre-sur-Dive, bevond zich de kapel van St. Michaël op de eerste verdieping van den toren. In de zooeven genoemde kerk te Tournus was de kapel boven het portaal tusschen de twee torens, door eene opening in den westelijken gevelmuur met het schip verbonden. Ook in die van Autun en elders is dit het geval, en in vele andere kerken had men oorspronkelijk eene gelijke regeling in acht genomen, maar werd de kapel door de, tegen den westelijken wand aangebragte orgels of andere werken, wederom aan het gezicht ontogen.

Bekend is het dat in de middeleeuwen kapellen op de kerkhoven aan St. Michaël toegewijd werden, en zijn beeld aan den ingang dier begraafplaatsen opgericht was. Onder zijne bescherming stonden ook de broederschappen die

¹ Zie *De Caumont* in het aangehaalde werk p. 249.

² Ter aangeh. pl. p. 249.

zich met de begrafenissen en hare plegtigheden belastten. De aartsengel vervulde dan in vele opzigten de rol, die bij de Grieken aan Hermes Psychopompos of den geleider der zielen, was opgedragen.

Ook in de kerken van de Spaansche of voormalige Spaansche bezittingen in Zuid-Amerika werd de voorstelling van het jongste gerigt en het wegen der zielen, maar met zonderlinge wijzigingen, overgebracht. Volgens eenen Franschen reiziger¹ vindt men schier in elke kerk eene schilderij, waarop de hemel en het vagevuur afgebeeld zijn. In eenen hoek van het tafereel leest de priester de Mis; nevens hem betalen de geloovigen de voor den dienst verschuldigde gelden, terwijl de zielen uit de vlammen van het vagevuur, onmiddelijk na het lezen der voor haar bestemde missen, opwaarts stijgen. Zij worden vervolgens ontvangen door St. Michaël, die de weegschaal in de hand houdt. Een der bekkens is gevuld met het voor de missen geofferde geld en zoodra het daalt, werpen de zielen zich terstond in het andere beken, waaruit zij zich naar den hemel verheffen.

Nog hebben wij, om ons overzicht van de Bathmense muurschilderingen en wat daartoe behoort, ten einde te brengen, een kruis en een opschrift te vermelden, die onder het tafereel der 10000 martelaren, onder de witsellaag ontdekt zijn geworden. Zij zijn op Pl. IX B onder *o* en *p* op de helft der oorspronkelijke grootte afgebeeld.

Het kruis met vier gelijke beenen is door eenen cirkelband onsloten; elk van de uiteinden eindigt in den lelievorm, en het geheel heeft veel overeenkomst met de kruizen op de munten, onder Karel VIII op het einde der vijftiende eeuw geslagen, maar het biedt ook punten van overeenkomst met het kruis, zooals het op munten uit een vroeger tijdperk zich vertoont. Of de onregelmatigheid van teekening op het midden, waar de balken elkander snijden, en waarbij drie stengels van een been te ver doorloopen, ook op het oorspronkelijk zich voordeed, kunnen wij niet meer nagaan, maar de beschadigde toestand van het geschilderde bood bij het doortrekken zeer vele bezwaren aan, en kan wel veroorzaakt hebben dat toevallige trekken of eene barst als sporen van oorspronkelijke lijnen werden aangezien.

Tot welk doel het kruis daar ter plaatse werd aangebragt is ons onbekend.

¹ *Dauzion Lavaysse, Voyage aux îles de Trinidad, de Tabago de la Marguerite*, II. p. 267, aangehaald door Maury in zijne hierboven genoemde *Remarques (Revue archéol.* II, 1845 blz. 716.)

In vorm en afmeting wijkt het wel wat al te ver af van de kruizen, die bij de wijding der kerkgebouwen, rondom tegen de wanden of de zuilen geplaatst worden. Een dergelijk kruis, of liever medaillon met kruis, vonden wij in de oude kerk te Rijswijk in Gelderland, een gebouw dat zeker niet van lateren tijd dagteekent dan de Bathmense kerk, tegen de middelste zuil van de noordzijde van het schip; het was echter meer versierd met bladwerk, zoowel langs den binnenkant van den cirkelrand, als aan den buitenkant, in de verlenging van de vier beenen. Ook was het veel grooter, metende zonder de laatstgenoemde versiersels in doorsnede 46, met die versiersels 76 c.M. De overige zuilen van dat kerkgebouw hebben, zoover ons ter kennis is gekomen, zulke kruismedaillons niet geleverd ¹, en wij erlangen dus ook hier geene aanwijzing die ons omtrent de bestemming licht verschaffen kan.

Het opschrift, op Pl. IX, B. onder *p*, insgelijks op de helft der oorspronkelijke grootte zeer naauwkeurig wedergegeven, was een weinig meer westwaarts, met eene roode verfstof (roode aarde?) geschreven. Wanneer, met welk doel, en in welke beteekenis, kunnen wij niet gissen. Misschien kan het *Teodatus* of *Theodatus* gelezen worden en bewaart het dan eenen eigenaam; of het tot de muurschilderingen in betrekking staat zouden wij betwijfelen. Eene algemeene opmerking, op al de tafereelen van toepassing is, dat zij, en waarschijnlijk langen tijd na hunne voltooiing, hier en daar met eene bruin-roode verw bijgeschilderd zijn geweest, en bij die bewerking juist niet veel gewonnen hebben. Zou het zoo even behandelde opschrift ons ook den naam bewaren van den kunstenaar, geestelijke of leek, die zich aan de taak der herstelling van het beschadigde gewaagd heeft?

Zoals wij boven reeds aanmerkten is omtrent den tijd van de stichting der kerk niets bekend. De oudste tot ons gekomen oorkonde, waarin van Bathmen gewag wordt gemaakt, dagteekent van 1355 ², maar daaruit volgt nog niet, dat het dorp niet tot een veel verder verleden mag worden teruggevoerd. Ook is het zeer wel mogelijk dat de kerk reeds van eene eeuw vroeger dagteekent. Uit van Rijn's *Oudheden en gestichten van het Bisdom van Deventer* en Dumber's *kerkelijk en wereldlijk Deventer* vernemen wij,

¹ Zie over de kerk te Rijswijk en hare muurschilderingen het *Verlag van de Commissie der K. Akad. v. Wetensch voor de overbl. der oude vaderl. kunst* 1870—1871, blzz. 25—28. Jaarboek 1871 dezelfde bladzijden.

² Zie *Dumber Kerkel. en wereldl. Deventer*, I. 420.

dat zij aan Onze-lieve-Vrouw gewijd en door eenen der Utrechtsche bisschoppen aan het Kapittel van de groote of St. Lebuinuskerk te Deventer geschonken was. Wanneer en door welken bisschop wordt niet vermeld, maar in ieder geval was dit vóór 1446 geschiedt, dewijl in dat jaar het priesterambt door het genoemde Kapittel aan eenen Wilhelmus de Daventria werd opgedragen. Verder waren in de kerk twee vikarijen gevestigd, van St. Catharina en van St. Antonius. De bediening van de laatste werd door den pastoor der kerk en de heeren van Dorth, eene heerlijkheid in de nabijheid van Bathmen gelegen, gezamenlijk begeven; welke schikkingen voor de eerste vier vikarijen vastgesteld waren, vonden wij niet opgeteekend. Dat het tafereel met het beeld van St. Catharina tot de stichting harer vikarij in betrekking kan gestaan hebben, werd hiervoor reeds door ons als waarschijnlijk voorgesteld. Zouden wij misschien ook hetzelfde mogen zeggen van de voorstelling van het laatste oordeel en de vikarij van St. Antonius, zoodat de kerk de stichting van de laatste, zoowel als de vervaardiging van het geschilderde tafereel, aan den godsdienstzin van denzelfden gever te danken had? St. Antonius was meer dan enig ander heilige, door de listen en lagen van den duivel geplaagd geweest; daarom behooren de nevens hem oprijzende vlammen veelal tot de gewone, kenschetsende toevoegsels van zijne afbeeldingen. Op de buitenzijden van de vleugeldeuren aan het hierboven aangehaalde altaarstuk van Rogier van der Weyden te Beaune, zijn de beeltenissen van St. Sebastiaan en St. Antonius geschilderd, en komt dus laatstgenoemde ook dáár, naar het schijnt, in eene meer bijzondere betrekking tot eene voorstelling, die met de Bathmensche zoozeer overeenkomt. Bij ontstentenis van berigten omtrent de personen, door wie en den tijd wanneer het koor van de kerk te Bathmen met de belangrijke tafereelen verrijkt is geworden, zien wij ons, voor de laatste bijzonderheid beperkt tot hetgeen de tafereelen zelve ons kunnen leeren. Gedeeltelijk geschiedde dit reeds in ons bovenstaand vertoog en door de vergelijking met andere soortgelijke voorstellingen, elders voorhanden. Maar eene krachtiger en zekerder aanwijzing ontleenen wij uit de kleeding, waarvoor de kunstenaar of kunstenaars, volgens de gewoonte van vroegere tijden, veelal zich rigtten naar de voor hunnen tijd gebruikelijke zeden en gewoonten. Wij willen niet ontkennen, dat voortbrengselen van oudere kunst wel eens in opvolgenden tijd tot voorbeeld kunnen gekozen zijn, en dat zoodoende de kunstenaar voor eene gebeurtenis uit een ver verleden tijdperk, wel eens getracht zal hebben om, bijvb. aan

de gebouwen en verder bijwerk, aan kleeding, versiersels, waardigheidsteekens enz. vormen te geven, die niet meer van zijnen tijd waren, maar die toch ook niet pasten voor den tijd waarin de gebeurtenis had plaats gehad. Zoo wordt bijv. het hemelsche Jeruzalem, ook als de verblijfplaats der gezaligden, dikwerf nog als eene Byzantijnsche stad in rondbogen stijl voorgesteld, nog lang nadat reeds de spitsbogenbouw zich geldend had gemaakt. Dit is ook op het tafereel der Martelaren eenigszins het geval, waar de stad op den berg, ofschoon hier nu natuurlijk niet het hemelsche Jeruzalem, nog in vele opzichten de herinnering heeft bewaard van eenen vroegeren tijd, dan dien waarin de schilder leefde. Gelijke opmerking geldt ook voor het gebouw, waarin de twee heilige maagden geplaatst zijn.

Onder de kleedingstukken levert de vorm van het schoeisel wel de beste wegwijzing, en trekken de bijzonder lange en spitse punten ook in de eerste plaats de aandacht. Reeds op het einde der elfde eeuw werden lage laarsjes door den graaf Fulco van Anjou in smaak gebragt, welke uiteinden puntig toeliepen en vóór de lengte van den voet vrij wat begonnen uit te steken. Die mode schijnt intusschen toen niet lang geheerscht te hebben. Zij werd echter later wederom in het leven geroepen en wij vinden haar met het einde van de dertiende eeuw, over bijna geheel Europa, althans in Duitschland, Frankrijk en Engeland gehuldigd, zoo zelfs dat Philips IV (1285—1314) zich genoopt gevoelde tot het uitvaardigen van een gebod, tegen de steeds meer en meer en buiten alle verhouding aangroeijende lengte der schoenspitsen; hij liet aan den adel op dit punt slechts vrijheid om de poulaines (dus werden zij in Frankrijk genoemd, in Engeland heetten zij cracowes), tot eene lengte van twee voet te dragen, aan den burgerstand slechts van éenen voet en aan de overige klassen der maatschappij werd slechts eene lengte van zes duim toegestaan. Of het onderscheid niet behoorlijk in het oog gehouden werd, dan wel de dragt tot andere ergernissen aanleiding gaf, durven wij niet beslissen, maar in 1365 meende het Concilie van Angers het dragen van die spitse schoeisels geheel en al te moeten verbieden. Het verbod schijnt in den wind geslagen te zijn; want Karel V, of zijn opvolger Karel VI, bepaalde in het laatste vierdedeel der veertiende eeuw, eene geldboete tot straf van hen die er tegen zondigden. Onder Karel VI schijnen de verbodsbepalingen eenen tijd lang de beoogde werking gehad te hebben, maar de puntschoenen heroverden welhaast het verloren gebied. In Engeland hadden de spitsen eene matige lengte bewaard, zoodat zij in het begin van

de regeering van Eduard IV slechts eenige weinige duimen maten; maar zij wonnen sedert voortdurend in lengte en bereikten, tegen het einde van de regeering van dien vorst, in 1483 hare grootste afmeting. Toen echter schijnt het rijk dier zonderlinge puntschoenen, zoowel in Engeland als in Frankrijk en Duitschland, voor goed een einde genomen te hebben. Omtrent het zooeven genoemde jaar werd ook eene soort van onderzolen, of houten, met leder of eenige andere stof bekleede, somtijds ook met metaal versierde, dikke zolen ingevoerd en gedurende eenigen tijd gedragen; de onmatige lengte van de schoenpunten maakte zulk een hulpmiddel, dat waarschijnlijk slechts in de hoogere rangen gedragen werd, wel eenigszins noodig. Op het Bathmense taferel (zie Pl. 1) zien wij dan ook dat de Romeinsche keizer, door zulke onderzolen zich van zijnen hofstoet, of de hem vergezellende koningen onderscheidt. De lieden van den minderen stand dragen diergelijke puntschoeisels niet; enkele onder de dienaren met de uitvoering der pijnigingen belast, hebben laarzen met schachten die het been tot aan de knie bedekken. en naar boven zeer wijd uitloopen. Ook deze soort van laarzen was, zooals wij van elders weten, gedurende de tweede helft der vijftiende eeuw in gebruik. Ook de hoeden, mutsen en andere hoofddeksels, de korte jasjes of jaquettes, de wambuizen der min aanzienlijken, de naauw om de beenen sluitende broeken, die in een vroeger tijdperk, bijvb. onder Philips IV (1285—1314), met het schoeisel een geheel uitmaakten en dan met zolen van dik leder of andere stof versterkt werden, en andere bijzonderheden in de kleeding, brengen ons in de tweede helft der vijftiende eeuw. Men raadplege het werk van H. Weiss, *Kostumkunde*, het IIIe deel ¹ blzz. 7, 8, 61, 67, 70, 88, 90, 93; voor de bedoelde schoenen en verdere kleeding ook Paul Lacroix, *Moeurs, usages et costumes au moyen-âge et à l'époque de la renaissance*, de plaat tegenover blz. 146, ontleend aan de *Roman de Montauban*, uit een Hs. van de vijftiende eeuw; en fig. 504 op blz. 383, naar eene miniatuurteekening uit een Hs. van de *Chroniques de Froissart*, insgelijks uit dezelfde eeuw. Allermerkwaardigst is de overeenkomst van eene groep op eene plaat in hetzelfde werk, tegenover blz. 444, naar eene teekening uit een ander Hs. van genoemde *Chroniques*, insgelijks uit de vijftiende eeuw overge-

¹ Ook onder den titel van: *Handbuch der Geschichte der Tracht und des Geräthes vom 14 Jahr bis auf die Gegenwart* uitgegeven.

nomen, en de straoefening voorstellende te Bordeaux, in 1377 op last van den Stadhouder des Engelschen konings, aan Guillaume de Pommiers voltrokken. De hooge beambte, onder of op wiens bevel de onthoofding geschiedt, heeft met zijn gevolg of de toeschouwers, tegenover het schavot eene gelijke plaats ingenomen, als de Keizer met de zijnen tegenover de gemartelde krijgers, en regts van hem rigt een ander, op dezelfde wijze als op het Bathmensche tafereel, zijnen hoed met de linkerhand van het hoofd lichtende, zich tot hem in gesprek over hetgeen zij aanschouwen. Het kan bijna niet anders, of een der makers van die kunststukken moet des anderen werk gekend, of voor beider herinnering moet eene gelijke andere voorstelling zich hebben opgedaan.

Vergelijken wij eindelijk de Bathmensche, met de hier boven door ons beschrevene Maastrichtsche muurschildering, die volgens het daaronder geplaatste opschrift van het jaar 1337 dagteekent, dan vinden wij in stijl, bewerking en kleeding genoegzaam verschil en voldoende grond, om ons Bathmensch tafereel tot de laatste helft der vijftiende eeuw te brengen.

Wij zeiden straks reeds, waarom wij aan de beide heilige maagden, nevens het tooneel der Martelaren, eenen ouderen oorsprong meenden te moeten toekennen; maar wij gelooven toch niet dat tusschen beide een eenigszins ruim tijdsverloop gesteld kan worden. Al de voorstellingen in het koor zouden wij van bijna gelijke dagteekening, althans van ongeveer denzelfden tijd achten. Alle munten uit door goede teekening, fiksche en goed berekende omtrekken, levendige en natuurlijke uitdrukking en beweging; zij mogen wel onder de uitnemendste voortbrengsels gerangschikt worden, die in ons Vaderland of ook daarbuiten in het noorden van Europa, van de schilderkunst uit die verwijderde eeuwen bewaard gebleven en tot ons gekomen zijn.

VERKLARING DER PLATEN.

Plaat	I	zie	bladz.	29.
„	II	„	„	12.
„	III	„	„	12.
„	IV	„	„	12.
„	V	„	„	15.
„	VI	„	„	14.
„	VII	„	„	30.
„	VIII	„	„	33.
„	IX A	„	„	38, 39, 40.
„	B	„	„	50, 51.
„	X	„	„	39.
„	XI	„	„	39.
